

491.82

N241

FORD UNIVERSITY
LIBRARY
STACKS
FEB 15 1968

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. XV, св. 1—2.

БЕОГРАД, 1966.

САДРЖАЈ

	Страна
1) Р. Симић, Глаголска времена у зависним реченицама . . .	1—57.
2) Р. Бошковић, Око суфикса <i>-ica</i>	58—61.
3) М. Стевановић, Синтагме с генитивом и предлогом <i>с(а)</i>	62—76.
4) И. Грицкат, Наслови — посебна категорија писане речи	77—95.
5) Душан Јовић, Глаголски облици и симболика у „Игра- ма“ Васка Попе	96—102.
6) N. Rončević, Još o rečima (likovima) <i>što i šta</i>	103—107.
7) В. Лубас, Посесивна функција суфикса <i>-ица</i> у јужносло- венској топонимији	108—113.
8) Берислав М. Николић, О неким питањима критичког издавања српских писаца	114—117.
9) Језичке поуке	118—120.

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Одговорни уредник академик др МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ
Секретар Уређивачког одбора др Берислав М. Николић

НАШ ЈЕЗИК

Књига XV

Нова серија

Св. 1—2.

ГЛАГОЛСКА ВРЕМЕНА У ЗАВИСНИМ РЕЧЕНИЦАМА

— према примерима из језика Вука Ст. Караџића —

ПРЕТХОДНЕ НАПОМЕНЕ

Наш је задатак да, на материјалу који нам пружа Вукова проза, испитамо употребу времена у зависним реченицама. Али сам наслов рада захтева мало ближе објашњење. Овде, наиме, неће бити речи о статистици употребе времена: њиховом пребројавању у овој или оној врсти зависних реченица и закључивању о учесталости њиховог јављања. Не мисли се овим рећи да би такво испитивање било лишено основа. Напротив — овакво проучавање дало би много за решење проблема „слагања времена“ у српскохрватском језику. Задатак овога рада је друге природе. Њиме се жели испитати синтаксичка природа глаголских времена¹ у зависним реченицама, с гледишта њихове поделе на индикатив, релатив и модус.

Основне поставке од којих се пошло у овом испитивању јесу схватања проф. А. Белића о глаголским временима, и то у оном облику у ком их је он, као заокружену научну теорију, дао у првој књизи својих Лингвистичких испитивања², а затим, у кратком изводу, у часопису Књижевност и језик³. Ту се сва глаголска времена, према синтаксичким особинама, деле у две велике групе: индикативска и модална. Због великог значаја ових поставки, наводимо их у целини: „Главна је разлика између индикатива и глаголског начина⁴ у томе што се у индикативским вре-

¹ Тамо где је то било потребно, расправљано је и о употреби глаголских начина: императива и потенцијала.

² А. Белић, О језичкој природи и језичком развоју I, 202.

³ Књижевност и језик у школи II/55 св. 1.

⁴ Овде се термином „начин“ обухватају сви модално употребљени лични глаголски облици.

менима износи непосредни чист временски однос између субјекта и предиката. . . , док се начинама веза између субјекта и предиката износи у нарочитом смислу: као заповест, могућност, жеља итд.“¹ У оквиру индикатива може се извршити даља подела: „Ако узмемо сва индикативска времена, видећемо да се она могу поделити у две неједнаке групе: индикативна времена у ужем смислу речи или прави индикатив и индикатив у ширем смислу или релатив (дакле, индикативна и релативска времена). Из овога видимо да су и индикативна и релативска времена — индикативска, тј. права времена у смислу односа њихова предиката према субјекту, тј. увек без става“.²

Врло је занимљиво позабавити се детаљније генезом Белићевих схватања о употреби глаголских облика. Полазна његова подела двочлана је, као и завршна, али он тада (тј. и почетку рада на временима) издваја индикатив и релатив као две основне категорије, а модалну употребу облика сврстава у релатив.³ У другој фази он даје трочлану поделу, издвајајући модус од релатива.⁴ Последњу поделу навели смо напред.

Пошто „лични глаголски облици представљају целе и потпуне реченице“,⁵ „а пошто је немогуће одвојити значење глаголских облика од њихове употребе“ (у реченици)⁶, јер „да би се могло добити одређивање правог времена, мора се значење глагола остварити, реализовати“⁷ — зато, по истим критеријима по којима и лични глаголски облици, с обзиром на њихова синтаксичка значења, „све се *реченице* деле на две основне или велике групе: на временске и начинске“⁸, тј. на индикативске и модалне. Индикативске се реченице даље могу поделити на уже индикативне и релативне.

¹ Књ. и ј. у школи II/55 св. 1, 1—2.

² Цит. дело, 2.

³ Исп. *Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski, vol. II, Krakowiae 1928, 47—55*; Синтакса српскохрватског језика, универзитетска предавања, Београд 1931; ЈФ VI, 102—132. Исп. М. Стевановић, ЈФ XVII, 151 и д. Само се за нијансу разликује и класификација у делу Речи са конјугацијом, Београд 1962.

⁴ Исп., ЈФ XVII, 179—180.

⁵ О језичкој природи. . . I, 45.

⁶ Речи са конјугацијом, 122.

⁷ О језичкој природи. . . I, 196.

⁸ Цит. д., 187.

Како се према овој класификацији односе зависне реченице? Пошто нас ово питање највише и интересује, погледаћемо како се оно третира у нашој научној литератури.

Прве помене о значењу глаголских облика, посебно у независним а посебно у зависним реченицама, налазимо, колико је мени познато, у нас код А. Вебера, који каже: „ . . . смјело тврдим, да времена губе у подређених изреках оно значење, које су имале у главној“. „Тако перфекат, — вели он даље, — у главној изреци значи, да је чин прошао, али се садашњости додира, а у подређеној, да се догодио прије другог прошлога чина“.¹ А. Мусић је сасвим друкчијег мишљења: „За подложне реченице вриједи уопће правило, да у њима долази оно вријеме, које би долазило, да је реченица самостална“.² Схватање овога значајног синтаксичара није остало без одјека. На почетку свога научног рада и А. Белић је имао сличне погледе на ово питање. Наводећи горње Мусићеве речи, он тврди да се „за ово не може рећи да је нетачно“.³ Касније, међутим, он радикално мења своје мишљење и сматра да зависне реченице не могу никада бити индикативне у ужем смислу речи. Већ у Речима с конјугацијом он пише:

„Просте, независне реченице:

могу бити индикативске,

могу бити релативске,

могу бити начинске.

Зависне реченице:

могу бити релативске,

могу бити релативско-начинске“.⁴

У првој књизи својих лингвистичких испитивања чак категорички тврди: „Главне, или управне или независне реченице могу бити индикативне и оне су то врло често; зависне реченице не могу бити никада индикативне у правом смислу речи. Оне могу бити само у зависном индикативу, или, како га ми називамо, у релативу“. А нешто ниже каже: „Ја нарочито још једном истичем огромни значај изнесене чиње-

¹ Рад ЈАЗУ II, 62. и 55.

² Глас СКА СХХI, 149.

³ ЈФ VI, 128. Исп., Синтакса. . . , 8.

⁴ Речи са конјугацијом, 125., 123—124.

нице: да се зависне реченице, по природи својој, налазе увек у стварном *релативу*, без обзира на то колико је који језик развио граматичких средстава да то обележи“. ² „Откуда то долази?“ — пита се Белић, и одговара: „Просто отуда што се глаголска радња зависне реченице не управља непосредно према тренутку говора говорног лица него посредно, јер свака зависна реченица зависи од неке управне речи или од целе управне реченице, тј. тек преко извеснога ослоњаца долази у везу са тренутком говора говорног лица“ ³. Још ближе објашњење овога схватања налазимо неколико страница даље: „Цео смисао зависности или зависног индикатива, тј. релатива, који је у основици сваке зависности, у томе је што се временско значење (или начинско) какве зависне реченице доводи у склад са главним или управним временом главне реченице“ ⁴. Облички се ово усаглашавање времена зависне и главне реченице манифестује у „слагању времена“.

Данас се код нас о употреби времена у зависним реченицама не мисли како је А. Белић мислио. И. Грицкат је у својој докторској дисертацији уочила извесну разлику која постоји, по њеном мишљењу, између релатива у зависним и независним реченицама. ⁵ Али се она задовољила само једном напоменом о томе. Проф. М. Стевановић, међутим, у својим предавањима на Универзитету и дискусијама на семинарима, сасвим одређено говори да зависне реченице могу бити и у ужем индикативу. И. Ј. Вуковић је истог мишљења. ⁶

У горњем прегледу досадашњих погледа на употребу личних глаголских облика у зависним реченицама уочавају се две супротне тенденције у третирању овог проблема: по једној, глаголски облици у зависним реченицама имају друкчије значење него у независним, тј., у примени на Белићева схватања о употреби времена уопште, зависне реченице не могу никада бити индикативне у ужем смислу речи; а по другој, значење глаголских облика не мења се у зависним реченицама, тј. оне могу бити како ре-

² О језичкој природи. . . I, 255.

³ На истом месту.

⁴ Цит. д., 262. Исп. стр. 209. Исп., Књиж. и јез. у школи II/55, св. 2, 90.

⁵ И. Грицкат, О перфекту без помоћног глагола, 54.

⁶ Радови Научног друштва СРБИХ XX, 139—140.

лативне и модалне, тако и индикативне у ужем смислу речи. Основни наш задатак је да на прикупљеном језичком материјалу покажемо одрживост једног или другог схватања.

С обзиром на Белићево мишљење да је релатив зависних реченица посебне природе, коју добија од тога што се радња зависне реченице увек управља временски према радњи управног глагола, — нужно нам се поставља задатак да испитамо две ствари: прво, да ли се радња зависне реченице (кад је она у ширем индикативу) увек управља према времену радње главне реченице, или како друкчије, и друго, да ли то временско одређивање радње зависне реченице према радњи главне — и када се врши, — значи да је зависна реченица у свим таквим случајевима у релативу.

Морамо учинити још једну напомену, којас е тиче модалних реченица. Познато је да је А. Белић њих обично називао временско-начинским: „ . . . најопштија (је) реченична категорија временска јер временска категорија не мора бити начинска; међутим свака начинска категорија мора бити и временска“.¹ А исто тако су сви „модални глаголски облици временско-начински“.² С обзиром на време они су увек релативни, јер се временско управљање код њих врши „према ставу“, а не у односу на време говорења.³

Проблем о временском управљању модално употребљених личних глаголских облика врло је сложен и мора бити предмет посебног рада. Овде се на томе не можемо дуже задржавати. Али можемо скренути пажњу на једну другу дистинкцију коју је Белић чинио: на разлику између модалних облика и тзв. „модалних израза“. Разлика је, по његовом мишљењу, у томе што се у модалним изразима „може слободно износити лице којему став припада, међутим код начинских облика став припада само говорном лицу“.⁴ Трећи наш задатак ће бити да се ближе позабавимо модалним изразима.

Материјал за овај рад ја сам прибирао из Вукових прозних дела. А како је познато да зависне реченице у сваком тексту чине

¹ О језичкој природи. . . I, 182.

² Цит. дело., 174.

³ Исп., О јез. пр. I, 216. и 394; Речи са конј., 123.

⁴ О језичкој природи. . . I, 221. Исп., 218.

његов далеко највећи део, мене је то довело у прилично неповољну ситуацију. Могао сам поступити на један од ова два или да бирам примере по унапред припремљеним шемама, или да узем сав материјал из одређених извора. И један и други имају своје предности, али и своје лоше стране. Свестан свега тога, ја сам се ипак определио за други начин, за тзв. „методу узорака“. Према томе, нисам одабирао материјал, у класичном смислу речи, него сам узео да прегледам све примере са одређеног простора, и то из следећих дела:

1. Скупљени историски и етнографски списи Вука Стеф. Караџића, књига прва, Београд 1938. (стр. 1—198), скраћено ИС;
2. Српске народне приповетке, Београд 1947. (стр. 1—98), скраћ. П;
3. Живот и обичаји народа српског, Београд 1947. (1—40), скраћ. О;
4. Писма, Загреб 1948. (1—155), скраћ. Пис.;
5. Нови завјет Господа нашега Исуса Христа, Лондон 1950: Свето јеванђеље по Матеју, скраћ. Мат.; Дјела светијех апостола (гл. 1—19), скраћ. ДА.

Мора се признати да та метода намеће многе тешкоће техничке природе. Прва је тешкоћа у томе што настаје огромна несразмера у броју примера за поједине реченичне врсте, због великих разлика у учесталости њиховог јављања у тексту. Највећа је тешкоћа овог метода у томе што оставља неиспитан већи или мањи део простора. Али се њиме постижу неколике значајне ствари: прво, овако сакупљен материјал даје праву слику употребе времена у тексту; друго, субјективност у испитивању своди се на најмању меру јер се испитивач лишава могућности да заобиђе „незгодне“ или „егзотичне“ примере; треће, трудећи се да до краја спроведе класификацију, он неизбежно размишља о међукаатегоријама и нејасним односима и значењима, чиме се, као крајњи резултат, постиже већа прецизност у анализи и класификацији типичних категорија.

Ваља још напоменути да није дирано ни у правопис ни у интерпункцију примера и цитата.

ПРИСТУП

Задатак који нам се поставља захтева претходну класификацију материјала на две велике групе: на групу индикативних реченица у ширем смислу и групу модалних, — а затим поделу првих на индикативне у ужем смислу и релативне.

Овде се сусрећемо са једним доста тешким проблемом: са питањем неких врста допунских реченица. А та тешкоћа је у чињеници што се нпр. у индиректном говору као говорник појављује и субјекат главне реченице, те се понекад радња зависне реченице временски упваља према времену радње управног глагола на посебан начин: као према времену говорења. То се, између осталог, огледа и у употреби појединих глаголских облика у овим реченицама (За истовременост се нпр. најчешће употребљава имперфективни презент, за означавање радње која претходи радњи главне реченице — перфекат, који се не може заменити плусквам-перфектом као код одредбених реченица, итд.). Ова појава је можда на истој линији са особинама модалних израза (то су, као што ћемо видети, допунске модалне реченице). Зато смо допунске реченице издвојили од одредбених, а мислимо да би питању употребе времена у допунским реченицама требало посветити више пажње него што је то нама овде могуће учинити.

Због своје посебне природе, намерне ће реченице бити издвојене и обрађене као посебна група. Од осталих пак зависних реченица прво се расправља о оним врстама које су по природи и индикативне и модалне, а затим о реченицама које су увек модалне. Даљи редослед зависи од бројности реченичних врста.

А. ВРСТЕ ОДРЕЂЕНИХ РЕЧЕНИЦА

ОДНОСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

У раној фази свога рада на овом проблему А. Белић је мислио да се у односним реченицама „може употребљавати и синтаксички индикатив и релатив“.¹ А. Мусић сматра да се у „паратетичким времена употребљавају онако као у главнима“.² Проф.

¹ ЈФ VI., 131.

² Глас СКА СХХI, 158.

М. Стевановић у својим предавањима износи гледиште да зависне реченице могу бити и индикативне у ужем смислу речи. Исто мишљење заступа и Ј. Вуковић.¹

Ова су мишљења у супротности са већ цитираним Белићевим ставом из каснијег времена, према коме су све зависне реченице увек у релативу.

I

1. Ми се сада с правом питамо: да ли има примера односних реченица у којих се радња споредне реченице директно управља према времену говора говорног лица? Показаћемо то прво на ова три примера:

Други ћу вам пут гдјегод послати каталог од свију књига које сам донио (Пис. 34). — . . . а ја ћу само готово да сакупљам оно што је народ Српски већ измислио (П. XIX). — Посласмо дакле Јуду и Силу, који ће то ријечима казати (ДА XV 27).

Први пример је из једног писма у коме Вук обавештава Мушицког да ће му послати каталоге књига које је донео из Русије. Зашто је у споредној реченици употребљен перфекат? Дали само зато што су књиге донесене пре слања каталога? Овај би се закључак врло тешко могао бранити, ако желимо водити рачуна о чињеницама. Радња перфекта *донио сам* управља се директно према времену кад Вук о томе пише, као прошла за то време. А временски се, осим преко времена говорења, не може довести ни у какву везу са радњом главне реченице, јер је она будућа у односу на време када се пише. То не значи, наравно, да ове две реченице нису у тесној међусобној садржинској вези: односна реченица објашњава реч *књига* из прве, али јој то не смета да се временски понаша као самостална реченица. Такав је исто и други пример: перфектом *измислио је*, у споредној реченици, означена је радња прошла за време кад се о њој говори; радња главне реченице будућа је у односу на то време

¹ Радови НД СРБиХ XX, 139—140.

Сличан је и последњи пример, само што је у њему обрнут распоред облика. Реченица је извађена из једног писма које апостоли шаљу по Јуди и Сили вернима. Радња аориста *испосламо* у главној реченици значи радњу која је прошла у време кад се о њој говори, а футуrom *ће казати* у споредној означена је радња која ће се тек десити.

Свим овим примерима заједничка је особина што се између времена радње главне и споредне реченице, као њихов посредник, налази време говорења. На једној страни је претерит, а на другој футур, и њихове радње тек преко времена говорења долазе у међусобни контакт.

2. Следећи су примери нешто друкчији:

Ваше предраго и високопочитајемо писмо примио сам с највећом радости, на које Вам с таквом истом радости и одговарам (Пис. 63). — Десницом дакле Божијом подиже се, и обећање светога Духа примивши од оца, изли ово што ви сад видите и чујете (ДА II 33). — По смрти оца његова, пресели га у земљу у којој ви сад живите (ДА VII 4).

У свим овим примерима у главној реченици је неко прошло време, а у споредној презент. У првом примеру Вук одговара Христифору Обреновићу на писмо баш у време кад о томе пише — то управо у самоме писму и читамо, — а писмо тога младића примио је у неко неодређено време пре тога. У другом примеру, Петар, по легенди, говори сакупљеном народу који је дошао да види „чудеса“. Представља нам се као да ови људи виде и чују око себе оно о чему им Петар говори, а Исус је на њих излио божју „милост“ пре тога. У трећој реченици, један проповедник говори причу о Авраму, а овај се доселио у земљу о којој је реч давно пре тога времена кад они у њој живе. Радња презента *живише*, у споредној реченици, истовремена је са временом говорења, а радња аориста *пресели*, из главне, дешава се у време што га показује одредница *по смрти оца његова*. А необично је јасно да радња споредне реченице није ни у каквој временској зависности од радње управног глагола.

Презенти у споредним реченицама употребљени су, према томе, *индикативно*, јер означавају радње које се врше управо у време када се о њима говори.

3. До истог закључка о индикативној употреби перфекта, презента и футура доћи ћемо ако прегледамо примере:

а) Брате, познајем у тебе мараму што сам је својом руком везла (П 25). — Гле, слуга мој, кога сам изабрао... (Мат. XII 18). — Ми ћемо овај ферман примити и благодаримо цару на милости, што нам је дао... (ИС 173). — Гле, ноге онијех који твога мужа закопаше пред вратима су... (ДА V 9).

б) Чија сам ја, онога су и овце (П 61). — ... онај што иде за мнош јачи је од мене: ја нијесам достојан њему обуће понијети... (Мат. III 11). — Сребра и злата нема у мене, него што имам ово ти дајем (ДА II 6). — Ево ја сам кога тражите... (ДА X 21). — Ово су људи слуге Бога највишега, који јављају нама пут спасенија (ДА XVI 17).

в) Пијте из ње сви: јер ово је крв моја новог завјета која ће се пролити за многе ради отпуштења грјеха (Мат. XXVI 27—28).

У свим овим примерима у главној реченици је презент, и то индикативни. У споредној реченици под а) је перфекат, под б) — презент, а под в) — футур. Пошто се поклапа време радње главне реченице и говора говорног лица, тешко би се на први поглед могло уочити према чему се временски управља радња споредне реченице. Али се ту можемо помоћи тако што ћемо прво анализирати примере друге групе. У њима се и радња главне и радња зависне реченице врше кад се о њима говори. Она друга релација — радње споредне реченице према радњи главне, — ако и постоји, нема значаја јер не утиче на природу презента зависне реченице: он остаје индикативан. И у осталим примерима мислим да се може занемарити питање временског односа радње једне реченице према радњи друге, мада је понекад и јасно да он постоји. Према томе, перфекат *везла сам*, у првом примеру, *изабрао сам*, у другом и сл. такође су у ужем индикативу, као и футур у последњем.

Сада можемо делимично одговорити и на питање: да ли временско управљање радње споредне реченице према радњи главне

обавезно значи да је споредна реченица у релативу? Горњи примери показују нам да не мора увек тако бити. Кад се радња главне реченице дешава у време говорења, тада је споредна реченица, ако се временски управља према томе времену, несумњиво у ужем индикативу (јер је то, у ствари, време говорења).

4. По нашем је мишљењу врло поучан и пример:

Осим тога раде се виногради у Тополи (које је Кара-Борђије садио) . . . (Пис. 130).

Иако је радња главне реченице донекле ограничена на садашњу ситуацију, ипак би се презент *раде се* могао сврстати у квалификатив, јер се у тексту види да се мисли на дужи период у коме се радња понавља. Али се баш зато перфекат споредне реченице не може ни ослањати временски на тај презент, него управо на време говорења.

5. Следеће примере је, међутим, теже разумети:

У прву књигу одредио сам догађаје од године 1765 (докле је покојни архимандрит Рајић своју историју довео) до конца 1813. . . (ИС 112). — Ове сам пјесме слушао од онијех који су сами колеђани били . . . (О 22). — Доскора је био обичај у Србији. . . да неколико дјевојака уочи Лазареве суботе иду од куће до куће те пјевају пјесме од Лазара онога што га је Христос васкрсао (О 29).

У првом примеру Вук пише о планираној књизи српске историје коју је намеравао написати. Он у главној реченици каже да је, не зна се када, намеравао и планирао да ту опише одређене догађаје, почев од оних који се налазе у Рајићевој историји, и за које се, опет, не каже када их је Рајић описао. Обе су радње прошле у односу на време када се о њима говори, и то је једино што се може утврдити. Обе су радње временски довољно неодређене да би се могао уочити њихов међусобни временски однос (Можда је корисно овде приметити да се у споредној реченици заиста не би могла згодно употребити одредница *йре ѿгога*). Исто тако се не види јасно да ли перфекти *били су* и *воскрсао је*, из друга два примера, показују временски однос према времену говорења или према неком временском моменту у прошлости.

II

Познато је да *релативно* употребљени временски облици значе радњу која се временски одређује по односу према неком моменту ван говорне ситуације, па је природно претпостављати да је тај временски моменат према коме се управља радња релативних времена употребљених у зависним реченицама, у ствари: време радње главне реченице. Али није увек тако. Односи су много сложенији него што на први поглед изгледа. У то ћемо се уверити ако извршимо анализу примера за релативно употребљена времена у односним реченицама.

1. У једној групи примера у одређивању времена радње зависне реченице заиста се полази од момента када се врши радња главне.

а) У примерима:

Она кад виде брата својега, уплаши се и почне га тихо молити да бјежи док се није змај пробудио, али он не шћедне, већ узме буздован, па размахне њиме и удари змаја у главу, а змај иза сна маши се руком на оно мјесто гдје га је он ударио, па рече дјевојци... (П 8—9). — Па му да све што је год донео на галији... (П 37). — И гле, жена која је дванаест година боловала од течења крви приступи састраг и дохвати му се скута од хаљине његове (Мат. IX 20). — А они што се бијаху расијали пролажаху проповиједајући ријеч (ДА VIII 4). — Онда усташе неки од јереси фарисејске који бијаху вјеровали, и говораху да их ваља обрезати... (ДА XV 5). — ...а осим тога било је пет пута по толико људи, који се нијесу били сасвим одвргли у ајдуке, него су сасвим зазирали од Турака и крили се по шуми... (ИС 9). — У Лозници исто тако попале све, што још није било изгорело... (ИС 31).

...али се од стране Нишке приправљала несрећа, која ће све то учинити ништа (ИС 107), — у главној реченици употребљено је неко претеритално време или приповедачки презент.

У првој групи примера радња споредне реченице дешава се пре радње главне. У првом примеру, перфекат *ударио је* означава радњу која се десила пре радње означене обликом *миши се*, и која се према њој управља као прошла. Исто тако и перф. *донео је*, *боловала је*, као и плусквамперф. *бијаху се расијали*, *бијаху вјеровали* (— били су се покрестили) и сл. значе радње прошле у односу на време када се врше радње означене облицима *да*, *иришћући*, *иџолажашу* и др.

У последњем примеру у споредној реченици употребљен је облик футура, и он ту значи да ће се њиме означена радња догодити после радње главне реченице. И може се посмуњати да овде имамо модалну употребу футура. Али мислим да то није случај, јер се овај облик без штете може заменити презентом *учини*, или перф. *учинила је* (у сва три случаја облицима је означена радња извршена после радње главне реченице), који овде очигледно нису модални.

б) Од ових што смо их прегледали у претходној тачки не разликују се много ни примери:

Кад он (године 1810.) отиде у Каравлашку, на његову мјесту остане му брат Милош, који је назван војводом још у почетку буне, кад и Милан господаром (ИС 99). — На пооду Марашли-Али-пашину из Ђуприје, Срби опет с његовим препорукама и пратиоцима пошаљу у Цариград кнеза Аксентију (који је изашао у Србе кад су Турци побегли из Чачка). . . (ИС 165). — Милош је тада присвојио к Београдском пашалуку острво Пореч (с најом Поречком), које је од старине било београдско. . . (ИС 168). — Пошто се растану, Ваза то каже свом брату Благоју (ономе истом, који се уз буну Аџи-Проданову предао Милошу. . . (ИС 188). — То се одмах разгласи по свему оном краљевству, те дође у уши и брату његову, који говорише да је боља кривда него правда (II 73).

Радња споредне реченице у свим овим примерима одређена је неком прилошком одредбом, временском реченицом или самом лингвистичком ситуацијом (као у последњем примеру). Даље, радња споредне реченице дешава се пре радње главне.

У првом примеру перф. *назван је* означава радњу која се дешава у време означено одредницом у *йочекџу буне*. А то је несумњиво прошлост за време када се дешава радња означена обликом *осџане*, из главне реченице. Исто тако у другом примеру, перфекат *изишао је* значи радњу извршену у време одређено временском реченицом *кад су Турци љобегли из Чачка*, али прошлу за време радње главне реченице. У последњем примеру још може бити сумње да је однос исти као у претходнима јер је у споредној реченици употребљен имперфекат. Али се зна да тај облик значи радњу која се односи на оно време кад су се браћа препирала да ли је боља правда или кривда, а то је време свакако претходило времену када се дешава радња означена главном реченицом.

Без обзира, дакле, на то што се уочава и релација према неком другом временском моменту, ови се примери не разликују много од оних из претходне тачке, јер је и у њима несумњив временски однос радње споредне реченице према радњи главне. То је, по моме мишљењу, омогућено тиме што је у споредној реченици употребљен неки претеритални облик, а он најчешће означава временски однос према моменту који следи ономе у коме се врши њиме означена радња, без обзира на то да ли означава и какве друге временске односе (ови други односи обично се, као што овде видимо, означавају прилошким одредницама).

2. У другој групи примера глаголски облик у споредној реченици употребљен је опет релативно, али се то не закључује по временском односу његову према времену радње главне реченице.

а) У примерима:

Срби су из шанца били начинили кроз земљу тавник, кроз који су силазили на Штиру те захватили воду. . . (ИС 106). — У том је Милошу већ било *сџигло* нешто војске из Грузе и из наије Ужичке и Пожешке, над којом постави главног управитеља Грузанскога кнеза Вучића из Вучковице, па је пошаље пред Бака. . . (ИС 189), —

у главној реченици је плусквамперфекат, а у споредној је перфекат, у првом, и приповедачки презент — у другом примеру.

У првом примеру, тавник о коме је реч начињен је свакако пре него што се могло кроз њега пролазити. Дакле, радња плус-

квaмперфекта *били су начинили* прошла је у односу на време када се врши радња перфекта *силазили су*. И у другом примеру, плусквaмперфект *било је стигло* означава радњу прошлу у односу на време када се дешава радња означена през. *јосишави*. Према томе, радња главне реченице претходи радњи споредне, и у одређивању времена њеног вршења полази се од времена кад се врши радња споредне реченице. Одатле јасно произилази: да не може бити обрнуто, тј. да радња споредне реченице не може у овим примерима бити одређена временом радње главне реченице.

б) Посебно ћемо прегледати примере у којима су и у главној и споредној реченици употребљени облици презентa, а њима означене радње нису истовремене:

... а субаше, које онако изненада не побију Срби, побјегну из села... (ИС 13). —

Турски коњаници навале за њима, те их многе постижу и исијеку, а од оне које измакну, многи се не уставе ни у Делиграду... (ИС 81). — Који су живи дошли у Цариград они су као робови одређени на најтеже послове, док у почетку владе кнеза Милоша посланици његови не потраже их у Цариграду, и које нађу у животу не измоле од Турака и не пошаљу у Србију, гдје их дође само 45... (ИС 106). — ... Срби се наклопе за њима, те ји које онде побију, које натерају те се подаве у Колубари; а који оданде измакну, оне побију људи по селима... (ИС 149).

У првом примеру реч је о субашама у оним селима што се у прво време устанка од 1804. нису била подигла. Те су субаше побегле у градове тек кад су чуле шта се десило онима који су се затекли у селима што су се прва подигла. Према томе, радња означена презентом споредне реченице *јобију* дешава се пре радње означене презентом *јобјегну*, у управној реченици. У другом примеру, борба из које су Срби побегли била је раније него што су они стигли до Делиграда. Опет је радња презентa *измакну* претходила радњи главне реченице означене презентом (*не*) *заусишаве се*. У трећем примеру, посланици су из Цариграда послали људе у Србију далеко пре него што су они овде могли стићи. Значи да се ту радња главне реченице дешава пре радње споредне. Али то овде

није битно, већ је од значаја то што су у свим примерима радње повезане заједничком општом ситуацијом. А она је тако широка, да се у њеном оквиру јасно разликује време радње једне и друге реченице. Свуда се може употребити једно *иосле*, које би повезало претходну радњу са оном што јој следи: *Које онако изненада не љобију Срби, љобегну и о с л е из села*, или сл. Али без те одреднице радње остају повезане само општом ситуацијом, а време сваке од њих одређује се према моменту у којем се врши, а за ово је, опет, јасно да је било у прошлости. Мислим, зато, да ни овде, као ни у претходној групи примера, нема никаквог односа радње споредне реченице према времену када се врши радња управног глагола, иако су облици и једне и друге реченице у релативној употреби.

3. Међусобни временски однос истовремених радњи у основи је друкчији. —

а) Примере са презентима у обема реченицама:

... и тако врљајући по планини једна од њих зађе и дође пред једну пећину из које изиђе међед те је ухвати и одведе унутра ... (П 3). — Попевши се горе, стане ићи из једне собе у другу, и тако наиђе у једну собу у којој види своју сестру ... (П 8). — Кад Господар, на концу септембра, отиде у Пожаревац, обећа ми кнез Васа који с њим отиде да ће опет за наш квартир говорити (Пис. 100). — Јаков Ненадовић и Милан Обреновић опколе Ужице које им се преда ... (ИС 115). — ... 17-га у јутру сазове велики суд сву скупштину пред цркву, те јој се прочитају сви актови, које она и из уста потврди (ИС 184).

... који продре жив, он нагне у Босну куд му се прече учини (ИС 18). — ... ушавши у град, посијече неколико од они зулумћара, које му стари Шапчани одаду (ИС 23). — ... и метне увече под браду сунђер, те уњ саспе оно пиће које му царица донесе ... (П 51).

... дошавши к ономе што чува крушку замоли га да му да једну крушку (П 67), —

поделили смо у три подгрупе према глаголском виду употребљених облика: у прве две глаголи обеју реченица су перфективни, а у трећој је у споредној реченици глагол несвршеног вида.

У првој подгрупи радња главне дешава се пре радње споредне реченице. У првом примеру, прво је жена дошла пред пећину, па је затим из ње изишао медвед; у другом — прво је младић дошао у собу где је седела његова сестра, па ју је онда спазно итд.

У другој подгрупи однос је обрнут: радња споредне реченице претходи радњи главне. У првом примеру, Турци су прво продрли из обруча, а затим побегли према Босни; у другом — зулумћари су претходно похватани, па посечени.

У последњем примеру радње су истовремене: један од браће је чувао крушку баш у време кад је анђео наишао.

Наша „истовременост“ се, дакле, овде састоји само у томе што се радње дешавају у истој временској ситуацији. Ближе одређивање међусобног односа двеју радња прелази на глаголски вид, и од њега сада зависи да ли имамо праву истовременост или сукцесију у оквиру исте временске ситуације. Да ли се из тога могу извући какви закључци о временском односу радње споредне реченице према радњи управне? Ја у то сумњам. А мишљења сам да се пре може говорити о одсуству било какве узајамне временске зависности ових радња: радње су, додуше, у међусобном временском додиру, али се не одређују по међусобном односу, него по односу према заједничкој временској ситуацији.

б) У извесном броју примера употребљени су аорист и имперфекат:

И гле, донесоше му узета који лежаше на одру (Мат. IX 2). — А друга падоше на каменита мјеста, гдје је не бјеше много земље, и одмах изникосе... (Мат. XIII 5). — А који пролажаху хуљаху нањ машући главама својима... (Мат. XXVII 39).

Ови примери принципски се не разликују од претходних. Радње су свуда истовремене. Узети је, нпр., лежао на одру у време кад су га донели пред Исуса итд.

III

За квалификацијивне односне реченице тешко је нешто одређено рећи о временској оријентацији радње зависне реченице, јер је и уопште временска оријентација квалификативно употребљених глаголских облика доста замагљена тиме што они чешће значе „безвременску радњу“, радњу која се понавља или сл., а мање радњу која је везана за одређени временски моменат. Овде ће бити речи о оном типу квалификативности где се радња понавља по извесном реду, обичају и сл.

1. У посебну групу издвојићемо примере у којима у главној реченици није употребљен квалификатив:

Камо те се да видите свога хваљеног сина што иде и краде којешта! (П 54—55). — ... други пут звао ме на ручак у Царско Село (гд је он живи љети) (Пис. 43). — ... но ако су то оне приповијетке које народ прости приповиједа, таквих у Срба има као и пјесамa (Пис. 13). — Ти који цркву разваљујеш и за три дана начињаш помози сам себи... (Мат. XXVII 40).

Јесу ли то ови Власи, што ји ја по двадесет на коњма и под оружјем сретем ће воде ђевојку...? (ИС 17). — Овде се могу поменути и Младијенци, који падају у четврти дан по Божићу... (О 9).

Овде се стварно запажа нека општа временска оријентација радње споредне реченице, али према времену говорења; а према главној реченици ту никаквог временског односа нема. Нпр., у главној реченици другог примера употребљен је перфекат *йозвао је*. Може бити да се време његове радње поклапа са једним случајем, са једним остварењем радње презента *живи* у споредној реченици, али то се из текста не може закључити. Па и то би била само делимична оријентација радње споредне реченице према радњи главне! А она општа оријентација врши се једино према некој широко схваћеној садашњости означеној одредницом *летии* (у значењу: сваког лета).

2. Нешто су друкчији односи у примерима где је и у главној реченици употребљен квалификатив:

... узме из села коња чијега пре нађе (Пис. 141). — Чули сте како је казано старима: не убиј; јер ко убије биће крив суду (Мат. V 21).

Јер каковијем судом судите, онаковијем ће вам се судити; и каковом мјером мјерите, онаком ће вам се мјерити (Мат. VII 2). — Не погани човјека што улази у уста; него што излази из уста оно погани човјека (Мат. XV 11). — Сваки паметан човек може ласно видети, колико су ови извори непоуздани, јер се догађаји приповедањем искваре, и у ономе истом нараштају, у коме су се догађали... (ИС 112). — ... свако дакле дрво које не рађа добра рода, сијече се и у огањ се баца (Мат. III 10).

У неким од ових примера радња главне и зависне реченице временски су повезане на тај начин што се понављају по истом реду: кад се деси једна од њих, дешава се и друга, истовремено или касније. Нпр., у првом примеру радња главне реченице, изражена презентом *нађе*, дешава се увек непосредно пре радње през. *узме* из зависне. Тако је и у другом: радња презента *убије* увек претходи радњи футура *биће* (*крив*), и оне се у таквом редоследу понављају. У последњем примеру односи су много нејаснији: радња споредне реченице, означена презентом (*не*) *рађа* понавља се више пута пре једног остварења радње означене презентом *сијече се*.

Према схватању проф. М. Стевановића изнетом у његовим универзитетским предавањима; све овакве радње које се понављају у одређено време или с времена на време, које се, како он каже, врше када настану прилике за њихово вршење — релативне су, јер се презентима у горњим реченицама не означавају радње које се врше у време када се о њима говори, него свакад кад настану прилике за њихово вршење.

IV

Међу односним реченицама има и *модалних*:

Дотле ћу истраживати народне пјесме (чега ради морам и преко Баната у Оршаву ићи...)

(Пис. 12). — За оно јеванђеље, које би имену вашему већу чест и славу чинило него десет манастира у Србији изнова да начините, ваљда знате какву је буну подигао на мене... (Пис. 70—71). — То су све људи од којих свакога Њихова Свјетлост морају више уважавати него педесет оваквих Вукова из Тршића (Пис. 104). — Старији је син (и наследник) Милошев, Милан-Бег, коме ће бити тринаест година... (Пис. 145). — И ја ћу вас упитати једну ријеч, коју ако ми кажете, и ја ћу вама казати каквом власти ово чиним (Мат. XXI 24). — ... њи је највише примао Фочић, који је, може бити, и сам од старине био Бошњак или Ерцеговац... (ИС 8).

У првом примеру Вук пише да мора да иде у Оршаву; у другом он претпоставља да је јеванђеље Милошу чинило част; у трећем је скоро сигурно да Милош више цени своје секретаре него њега; у четвртном с извесном несигурношћу тврди да Милан има 13 година. У петом примеру износе се Исусове речи, који је вољан да одговори на питања фарисеја под условом који тамо поставља. У шестом је опет Вукова претпоставка да је Фочић из Босне. А овде се Вук и Исус јављају као говорници, те је њихов став према субјекатско-предикатској вези у реченици у ствари став говорног лица.

Успели смо, мислим, да у овој врсти зависних реченица издвојимо основне типове синтаксичких значења личних глаголских облика: како релатив и модус, тако и индикатив у ужем смислу речи. За нас је ипак најважнија категорија ужег индикатива.

ВРЕМВНСКЕ РЕЧВНИЦЕ

На почетку свога рада на синтакси глаголских времена А. Белић је сматрао да се у временским реченицама „употребљава обично синтаксички релатив“.¹ Касније он налази да се у овим, као и у свим осталим зависним реченицама, глаголска времена упо-

¹ ЈФ VI, 131.

требљавају увек релативно. А. Мусић је, међутим, био мишљења „да вриједи за њих уопће оно, што је за релативне (— односне Р. С.) речено“¹, тј. да се „у темпоралним реченицама времена употребљавају у П(риповедању) с гледишта помишљене (а и праве) садашњости. . . , а у Р(азговору) с гледишта говорникова“². Ј. Вуковић их убраја у оне врсте зависних реченица у којима „налази своје право место и апсолутноиндикативна употреба апсолутних глаголских облика“³. А проф. М. Стевановић, опет, у својим универзитетским предавањима каже да се зависне временске реченице употребљавају једино релативно.

I

И овде се срећемо са два опречна мишљења: по једном, временске реченице не могу никада бити у *ужем индикативу*, а по другоме, оне могу бити како релативне тако и индикативне. За прво, тј. мишљење А. Белића из каснијих његових радова, доказ је већ познат (Његов је став да се одређивање времена радње зависне реченице врши преко функције — а то значи да се радња зависне реченице увек управља према времену радње управног глагола). За друго мишљење наводи се аргумент да глаголски облик у временској реченици „може учествовати у одређивању времена за другу . . . радњу“, за радњу у реченици од које временска зависи.⁴ Као што видимо, у оба случаја наводи се у ствари исти доказ: функција зависне реченице. Ипак се ни једно од два мишљења не може а priori одбацити. Јер тврђење да се временском реченицом временски одређује главна значи једино да је главна реченица увек у релативу,⁵ а никако да је таква и споредна, или, насупротив, да је она (тј. споредна) у *ужем индикативу*.

Сакупљени материјал готово нам уопште и не даје потврда за индикативну употребу глаголских времена у временским ре-

¹ Глас СКА СХХI, 161.

² Цит. дело, 171—172.

³ Радови НД СРБиХ ХХ, 139—140.

⁴ Исп., Радови III, 173. Ове се речи тамо односе на имперфекат, али ако се схвате у односу на друге глаголске облике који нису увек релативни по природи, онда то значи да временска реченица може бити у *ужем индикативу*.

⁵ Онако како га схвата А. Белић; исп., О језичкој природи. . . , I, 205.

ченицама. Од око 2.000 примера за ову врсту реченица, колико нам стоји на расположењу, само би се два могла сматрати индикативом у ужем смислу речи. Али су и оба та примера сумњива.

Сад нека ти поможе правда кад си без очи (II 72). — Сад пошто је прошло двадесет година, змија дође к мени. . . (II 44).

У првом примеру, што се тиче временског односа радња зависне реченице према говорној ситуацији, старији брат говори оно што се износи том реченицом тек пошто је извадио брату очи, тј. кад је овај стварно био без њих. Према томе, време радње зависне реченице паралелно је времену када се о њој говори; — презент *си (без очи)* јесте у ужем индикативу, у то нема никакве сумње. Али је питање да ли је ова реченица временска, или је, може бити, узрочна или односна.

И у другом примеру зависна реченица је пре односна него временска. А осим тога, постоје две могућности за објашњење временске оријентације радње означене перф. *ишло је*. Прва је, да се то време одређује са гледишта праве садашњости, тј. времена говорења. Друга је могућност да се перфекат временски управља према времену радње аориста *дође*, а та радња, иако се дешава у садашњој ситуацији, прошла је за време када се говори о њој. Само у првом случају имали бисмо индикатив у ужем смислу речи.

II

Примери са *релативно* употребљеним облицима у временским реченицама у основи се не разликују од сличних примера за односне реченице.

1. У једној групи примера радња споредне реченице дешава се пре радње главне, а управља се према њој као прошла:

Тек што застао бјеше, чује у пећини клопот свакојакијех верига. . . (II 80). — . . . баш кад је Петра с коњицима Хајдук-Вељко био одазвао Гургусовцу у помоћ, ударе Турци свом силом на Ресавски Шанац (ИС 80). — Писмо ово дође у Биоград пошто су Миленко и Петар били

већ протјерани... (ИС 99). — Један дан, баш кад је Петар с коњицима био отишао на Гургусовац, ударе Турци свом силом на Српски шанац... (ИС 120). — Књига ова дође у Београд пошто су Миленко и Петар били већ протерани... (ИС 133). — ...кад је Марија, мати његова, била испрошена, а још док се нијесу били састали, нађе се да је она трудна од Духа светог (Мат. I 18). — И кад неки бијаху отврднули и свађаху се хулећи на пут Господњи пред народом, одступи од њих и одлучи ученике... (ДА XIX 9).

...пошто је читав дан узалуд пуцао, научи га некакав старац из Ужичке наије, те у вече премести топове... (ИС 52). — Пошто је тако неколико ноћи једнако радио, онда му браћа почну злобити... (II 15).

Радња плусквамперфекта *засијао бјеше* извршена је пре тренутка кад је онај о коме је реч чуо клопот у пећини. Вељко је Петра одазвао пре онога дана кад су Турци напали, у познатој трагедији на Чегру, на српске шанчеве. Исто тако: Миленко и Петар су протерани пре него што је Милошево писмо стигло у Београд. Све се ове радње, према томе, полазећи од времена када се врши оно што се износи главном реченицом, — прошле.

У последња два примера у споредној реченици употребљен је перфекат, који, исто као и плусквамперфекат у претходним примерима, означава радњу прошлу за време када се врши радња управног глагола. Јаков је, нпр., претходно читав дан пуцао, а тек га је тада старац научио како ће освојити Ужице...; браћа су почела да злобе најмлађем тек пошто је неколико пута донео оцу поклон бољи него они.

2. Међу примерима код којих нема временског односа радње зависне реченице према главној има разлике, и зато их делимо у две групе.

а) У једнима, као :

Кад је било на по пута, богме дјевојка одвојила бјеше (II 88). — Док Ђаја-паша дође у Јагодину, дотле се буна у Јагодинској наији утишала била (ИС 140).

... а кад се пробуди, а он опкорачио некакву кладу па седи на њој. . . (П 21). — Сутрадан отиде слуга у дрва, па кад се врати кући, а то се онај камен претворио у злато. . . (П 37). — Кад дођу на једно поље, а ту голуб прекрило поље. . . (П 67). — Кад ја пролетос, оставивши фамилију у Земуну, дођем у Србију, а то они од закона ништа више нијесу начинили. . . (Пис. 98). — Кад он дође у Београд, а то још одавно дошла из Крагујевца заповијест. . . (Пис. 118). — Кад тамо приспе, а то се Срби с Марашли-Али-пашом упустили у боље и личније разговоре о миру (ИС 163), —

и сличнима радња главне реченице у прошлости претходи радњи споредне.

У првом примеру, у моменту када су тркачи били на пола пута, девојка је већ била подаље од осталих, — измакла им је, дакле, пре тога; у другом, буна се утишала раније него што је Ђаја-паша стигао у Јагодину. У осталим примерима у главној реченици употребљен је крњи перфекат или перфекат с помоћним глаголом. Крњим перфектом обично се означава резултативност¹: у првом од тих примера главном реченицом описује се положај који је заузимао спавач у тренутку кад се пробудио. Радња чији се резултат описује десила се пре времена о коме је реч, — прошла је, дакле, за то време.² У примерима с пуним перфектом у главној реченици тим се обликом означава радња која се извршила пре момента када се дешава оно што означава споредна реченица. У четвртном примеру, нпр., перфектом *нијесу начинили* означена је радња која се (није) десила пре радње презента *дођем*.

Иако је и споредна реченица у свим наведеним примерима у синтаксичком релативу, време њоме означене радње не одређује се у односу на време радње главне реченице, него у односу на неки

¹ Исп.: И. Грицкат, Перфекат без помоћног глагола, 189. и 190: „Лишити перфекат помоћног глагола значи — у много случајева” — допринети стварању резултативног значења“.

² Исп., Љ. Стојановић, ЈФ II, 197, где се каже да се њиме „описује ново стање субјекта или објекта извршено глаголском радњом пре неке друге радње“.

други временски моменат који је и ван времена говорења и ван времена када се врши радња управног глагола.

б) Највећи број примера у обема реченицама има презенте:

Пошто се венчају, анђео их одведе у шуму па их остави онде. . . (П 69). — Други дан пошто Господар отиде, мене ухвати грозница. . . (Пис. 100). — Пошто га страшно измуче, посијеку га (ИС 11). — Пошто ова Турска војска отиде са свијем из Србије, граф Орурк сам (без војске) отиде с Варварина у Тополу. . . (ИС 90). — Пошто се овај Лазар Воиновић врати у Букреш, Милан се наскоро за тијем ондје разболи и умре (ИС 94). — Пошто Кара-Ђорђије уклони Вељка из Београда, један дан Младен позове на ручак шефа Руске војске. . . (ИС 97). — Пошто се већ народ по Србији испредаје, велики се везир врати натраг. . . (ИС 136).

Но пре него дођу у Београд, састане се са Серчесмом Ибраим-паша. . . (ИС 136).

У последњем примеру радња главне реченице врши се пре радње споредне: Сарчесма и Ибраим састали су се претходно, па су тек онда Турци стигли у Београд.

У осталим примерима радња зависне реченице претходи радњи главне. У првом, — прво се врши радња венчавања, па онда анђео одводи младе у шуму; у другом — прво је Милош отишао из Крагујевца, па је онда Вука ухватила грозница; у трећем, прво се врши радња мучења, а затим сечења.

Говорећи о сличним примерима односних реченица, рекли смо да радње главне и зависне реченице у њима нису ни у каквој директној временској вези. Та би се веза, видели смо, могла успоставити неком прилошком речи: речју *јосле* одређивала би се потоња радња као будућа у односу на време вршења претходне радње. Овде је стање друкчије. Ми нпр. знамо да се, у првом примеру, у одређивању времена радње през. *одведе* полази од времена када се врши радња презента *венчају се*: јасно је да се она прва врши у време после ове друге; исто су тако радње през. *ухватиш*, *јосијеку*,

ошиде у главним реченицама осталих примера будуће у односу на време радња през. *ошиде*, *измуче* и сл., у зависним реченицама.

У последњем примеру радња презенте главне реченице *са-сџане се* одређује се као прошла у односу на време радње презенте *дођу* у зависној реченици.

И овде је најважније да споредна реченица временски не зависи од главне, иако је у релативу.

3. Огроман је број примера у којима се радње обеју реченица дешавају у истој временској ситуацији.

а) Сукцесивност у истој временској ситуацији имамо у примерима као што су:

Зато кад буздован насаде на кијачу, Међедовић да би га огледао је ли добар, баџи га у небо. . . (П 4). — Кад сијачу вече дође кући, он повиче на снахе. . . (П 6). — Сутрадан кад змај отиде од куће, царев син дође. . . (П 20). — После мало кад змај дође и види да царице нема, рекне своме коњу. . . (П 23). — Таман кад свети Аранђел корачи једном ногом к Богу на небо, онда ђаво стигне. . . (П 78). — . . . једну вечер кад му брат заспи убије га. . . (П 93). — Кад Пасманџија (Пазван-Оглу), на скоро по том, подигне буну против цара, онда све баше Бијоградске отиду к Видину. . . (ИС 4). — Кад цар 1796 године подигне на Пасманџију девет којикаки везира с војском, Пасманџија остави сву земљу што је био отео. . . (ИС 5). — Кад Немци по том пређу у Србију и подигну Српски фрајкор, под обрштером Мијаљевићем, многи ондашњи Срби постану капетани. . . (ИС 114).

Но док ови Српски посланици стигну у Софију, Французи Турску политику окрену са свим друкчије. . . (ИС 125). — Ну док се војска Турска искупи у Београд, дође и глас да је Наполеон изгубио битку под Липском. . . (ИС 131). — Но док они нареде и изберу коњике,

који ће с њим поћи, разиђе се по војсци глас. . . (Ис 135).
— . . . нагну преко шанца где ко дотрчи, и тако, док уђу,
сву ову страну шанца од Мораве оборе и развале. . . (Ис 153).

Кад они пак изиђу, гле, доведоше к њему
човјека нијема и бијесна (Мат. IX 32).

И кад се приближише Јерусалиму и
дођоше у Витфагу и Маслинској гори,
онда Исус посла два ученика. . . (Мат. XXI 1). — А кад
се сабор разиђе, пођоше с Павлом и са Варнавом
многи од Јевреја. . . (ДА XIII 43);

Кад пођоше и кретоше овце, чобан
путем једнако весео, свира у гајде весело. . . (П 42). — А
кад чуше незнабошци, радоваху се и слављаху
ријеч Божију. . . (ДА XIII 48). — А кад то чуше
ученици, дивљаху се врло (Мат. XIX 25). — А кад
дође Исус у околине Ћесарије Филипове,
питаше ученике своје. . . (Мат. XVI 13).

Примере смо поделили у више подгрупа. Само у последњој
је у главној реченици имперфективан глагол; у осталим примерима
глаголи обеју реченица су перфективни.

У првој подгрупи радња галвне реченице врши се после
радње зависне. Презенти *насаде*, *дође*, *ошиде* и сл., у споредним
означавају радње које претходе радњама означеним през. *бази*,
йовиче, *дође* и др., у управним реченицама.

У другој подгрупи ранија је радња главне реченице. Везником
док одређује се да је у моменту вршења или завршетка радње
споредне реченице, радња главне већ готова. Нпр., у време кад
су српски посланици стигли у Софију, турска политика је већ
била преиначена; или у другом примеру: глас је дошао негде пре
завршетка турског окупљања у Београду.

Као што видимо, на ближе одређивање временског односа
радње главне и зависне реченице и овде, као и у претходној групи
примера, извесног утицаја има значење везника: и овде се у одре-
ђивању времена радње главне реченице полази од времена када се
врши радња зависне. Ни остали се примери у принципу не разли-
кују од оних које смо анализирали.

Одређено се, према томе, може рећи да се у временском одређивању радње зависне реченице ту полази од неког другог временског момента, а не од времена када се врши радња главне реченице.

б) У извесном броју примера имамо и праву истовременост радње главне и зависне реченице:

Кад се Главашева глава донесе у Београд, Милош се деси онде. . . (ИС 142).

А кад иђаху, гле, неки од стражара дођоше у град. . . (Мат. XXVIII 11). — А кад излажаху из зборнице јеврејске, мољаху незнабошци да им се ове ријечи у другу суботу говоре (ДА XIII 42).

Док он још говораше, гле, облак сјајан заклони их. . . (Мат. XVII 5). — И док он још тако говораше, гле, Јуда, један од дванаесторице, дође и с њим људи многи. . . (Мат. XXVI 47). — А док они живљаху ондје и учаху, дођоше из Антиохије и из Иконије неки Јевреји. . . (ДА XIV 18—19).

У првом примеру глагол у временској реченици је перфективан; у осталима је имперфективан. Радње обеју реченица свуда су истовремене. Милош је, у првом од примера, био у Београду баш у оно време кад је донесена Главашева глава. У другом примеру износи се да су стражари дошли у град у једном моменту у време док су жене ишле тражећи ученике. У трећем: незнабошци су молили у исто време кад су Павле и његови пратиоци излазили из зборнице. У четвртном: облак је заклонио Исуса и ученике у време док је он говорио. Једну и другу радњу у свим овим примерима повезује једино равноправан однос према истој временској ситуацији, и није јасно има ли каквог узајамног временског односа међу њима.

III

Квалификативно употребљен глаголски облик у временској реченици увек је, у нашем материјалу, праћен обликом са истим значењем у главној. Те реченице поделићемо по њиховим везницима

а) Везник кад :

У мене има сто жена па их свабим све на једно зрно проје кад где нађем, а кад оне дођу, ја га прождерем. . . (П 14). — Још кад спавамо сваки имамо свој сандук па се у сандук затворимо. . . (П 37). — . . . кад би дошла каква сирота, свекрва би је обравницом отерала, а снаха би свој залогај сироти уделила; кад би млеко од оваца носила, она где би год видела рупицу на путу, одмах би рекла. . . (П 70).

. . . кад год одем код њега, он ми чита Словенску етимологију у рукопису. . . (Пис. 27). — . . . кад се год побијемо, сву нас тројицу надбије. . . (П 30). — . . . кад год дође, питаће те јеси ли што научио (П 32).

У првом и последњем примеру прве подгрупе глагол у споредној реченици је имперфективан, као и у свим примерима друге подгрупе. Све ове реченице значе понављање радње. Али радња се понављају тако што се увек прво изврши радња временске реченице, па за њом радња главне. У првом примеру, петом прво вађе зрно, па онда сваби кокоши; кокоши се претходно сакупе, па тек онда он прогута зрно.

У другом и другом делу трећег примера глагол временске реченице је имперфективан. У првом од тих примера односи су доста нејасни, али се може претпоставити да сваки од људи о којима је реч има свој сандук једино кад спавају, јер се на друго време у овом контексту и не мисли. Радње обеју реченица биле би, према томе, истовремене у понављању. И у другом од њих радње се истовремено понављају.

б) Везник како :

Кад би само и дању био као што ноћу бива, али како зора забели, он се опет увуче у своју кошуљу и постане змија (П 47). — И потом свагда како се чује да Милош иде у Топчидер, Београдски кметови одмах у Земуну наручују земичке. . . (Пис. 142). — . . . како му се најмање што против воље догоди, пријети да ће ударити 50 батина. . . (Пис. 145).

в) Везник по што :

Ако узмемо да народна година настаје сјесени, пошто се љетина сабере, као и црквена што настаје 1 септемврија, онда се може рећи да је Варин дан први дан у години о коме се почне врачати (О 7). — Уочи Божића, пошто се бадњаџи унесу у кућу и наложе на ватру, узме домаћица сламе и квочући (а за њом дјеца пијучући) простре по соби. . . (О 9). — Пошто свештеник помене све мртве, зађу ђаци с леђеном воде и с котарицама, те свијеће погасе и покупе. . . (О 27).

У обе претходне групе радња временске реченице претходи радњи главне: зора прво забели, па младић облачи кошуљу; или: народна година настаје пошто је летина већ сабрана, итд.

г) Везници пре него (што) и док:

Али прије него сједу за ручак, избаце по неколике пушке. . . (О 10). — Пословице тешко се купе, јербо то мора човјек да чека док когод рекне (Пис. 13).

Понављање радње у овим примерима врши се тако што се увек прво врши радња главне реченице, па онда зависне: у првом од њих, прво се пушке избацују, па се онда седа за ручак; у другом, претходно се чека, да би се на крају чула пословица.

IV

Примери за *модалне* временске реченице су ретки:

Кад сам морао поћи одатле, оставио сам вама код Шнирера (у једном пакету) једно писмо. . . (Пис. 9). — Кажете да вам је жао што вам нијесам јавио кад сам хтио поћи у Русију (Пис. 44). — . . . ја Вам сад не бих ни писао (док не бих од Вас на посљедње моје писмо одговор добио), али имам знатну новину из Србије да Вам јавим. . . (Пис. 117). — . . . докле год лађе њихове не би прошле уз Дунаво до Мораве, дотле се ни она војска Турска од Делиграда, ако би и продрла до Мораве, не би смјела ондје утврђивати. . . (ИС 105).

Према свему изнесеном, можемо рећи да се наши примери за временске реченице знатно разликују од примера за односне, с обзиром на особине које се овде испитују, само у две ствари: прво, врло су ретки примери за индикативну (у ужем смислу), употребу времена у временским реченицама; друго, на временску оријентацију код њих утичу понекад и значења везника.

УЗРОЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

А. Белић у ЈФ VI каже да се у узрочним реченицама времена употребљавају и индикативно. Јер, „ако што може да утиче на друго, пре узрок на последицу него ли обрнуто“.¹ А. Мусић је мислио да „вријеме долази у тим реченицама оно, које би долазило да је реченица самостална“². Проф. М. Стевановић у својим предавањима наглашава да између осталих и узрочне реченице могу бити индикативне. Ј. Вуковић такође ове реченице сврстава са онима у којима може бити употребљен и „апсолутив“.³ Касније Белићево мишљење већ је познато. Прегледани материјал говори, међутим, против каснијег, а за раније Белићево мишљење и потврђује мишљења сад споменутих синтаксичара. У то ћемо се уверити при анализирању примера узрочних реченица.

I

У знатном броју примера времена у узрочној споредној реченици употребљена су *индикативно*.

1. У једном броју таквих примера у споредној реченици имамо перфекат:

Рецензију на Сербске новине што сте ми послали, то ми је врло мило... (Пис. 6). — ...зна латински, њемачки и маџарски, јербо је овдје у Пешти Свршио права... (Пис. 7). — ... сви кривимо наше старе што нијесу ништа писали и нама оставили... (Пис. 63). — Ово

¹ ЈФ VI, 129.

² Глас СКА СХХI, 157.

³ Радови ХХ, 139—140.

је, браћо, онај, који је крив, што сам вас ја по оваквом рђаву времену од ваши кућа затрудио... (ИС 189). — Кад ти до сад ниси ништа научио, не ћеш никад ништа ни научити... (П 32—33).

У свим примерима сем последњег у главној реченици употребљен је презент. У првом, перф. *йослали сѣе* означава радњу која је прошла у односу на оно време кад се о њој говори: перфекат је, дакле употребљен индикативно. Исти временски однос према ситуацији говорења имају и перф. *свршио је, нијесу йисали, зайрудио сам* у споредним реченицама осталих примера. Томе, како смо већ раније констатовали, ништа не смета чињеница што се у неким од њих радња главне реченице дешава у време када се говори о радњи зависне.

У последњем примеру перф. *ниси научио* такође је у ужем индикативу. Он се, додуше, може тумачити и као модалан, али мислим да за то нема довољно разлога: ђаво само констатује да дечак ништа није научио, и ту нема никакве важности то што је та констатација резултат обмане.

2. У осталим нашим примерима узрочних реченица употребљен је углавном презент:

Јер ови нијесу пијани као што ви мислите, јер је тек трећи сахат дана... (ДА II 15). — Теби сад ваља поћи за ову змијицу, јер она свашта има боље од нас (П 45). — То је све за то што не поштује оца и матере... (П 65). — Кад имате 18 кредитора, то је још боље, зашто ни једном нијесте много дужни... (Пис. 40—41). — ...и готово ми сви завиде што Вас ја лично познајем... (Пис. 10).

У првом од наведених примера, чињеница да је трећи сат дана (око 9 сати ујутру) износи се баш у време кад је стварно трећи сат. Радња презента очигледно је истовремена са моментом када се саопштава. У трећем примеру, през. *(не) йошйџује* описује поступање некога човека са родитељима у време док је јунак приповетке ишао Усуду и вратио се од њега назад. Тај, дакле, поступа тако с родитељима и у време кад Усуд говори горње речи ју-

наку приповетке. У четвртном примеру Вук теши Мушицкога и каже му да је боље што има 18 људи којима је дужан него да их је мање.

Свуда, према томе, имамо индикативне презенте у ужем смислу.

II

Пошто узрок логички претходи последици, могло би се из тога закључити да јој и временски претходи. То би значило да је радња узрочне реченице увек прошла за време када се врши радња главне, и да се, према томе, овде потврђује Белићево схватање о усклађивању времена радње зависне реченице са временом када се врши радња главне. Али полазећи од логичких чињеница не долази се увек, како ћемо се на материјалу и уверити, до исправних закључака у лингвистици. Стварни временски однос радње узрочне реченице према радњи главне, чак и у примерима с *релативом*, — друкчији су.

1. Треба констатовати да је сразмерно велик број примера у којих радња узрочне стварно претходи радњи главне реченице.

... а једнога поглавара српскога једва сам за 10 дана томе научио, зашто је наопако био научио (Пис. 51). — И дошавши нађе их опет гдје спавају: јер им би јаху очи отежале (Мат. XXVI 43). — Тако народу, које због таквога зулума, које што је за десет година у слободи живећи био се одлучио од тога, опет постане милији рат, него ли таки мир (ИС 138). — Срби други дан у вече ударе опет и на онај шанац око цркве, и отму све опкопе, но Турке из цркве не могу истерати, јер су били наоколо пушкарнице испроваљивали и добро се утврдили (ИС 158).

Бећир-паша дакле, једно поплашен од Срба, а друго обрадован, што су даије побјегле из Бијограда, крене се од Бијели вода... (ИС 33). — Зли слуго! сав онај дуг опростих теби, јер си ме молио (Мат. XVIII 32). — Други дан пошто Господар отиде, мене ухвати грозница, и то управо што сам назебао сто-

јећи с господаром једно вече у моме љетном (и једином) капуту пред конаком (Пис. 100).

У узрочној реченици употребљен је плусквамперфекат или релативни перфекат. У првом примеру, у време кад је Вук учио тога главара да чита и пише, он је већ био научен томе наопако; време кад је он учио погрешним методом да чита и пише прошло је за оно време кад га је томе Вук учио. У другом, очи двојице ученика раније су отежале него што је дошао Исус и видео их како спавају.

У првом примеру друге подгрупе узрочна реченица зависи од трпног придева *обрадован*. Мора се претпоставити да су Турци пре побегли из Београда него што се паша, сазнавши то, обрадовао. Али радња узрочне реченице прошла је и у односу на време када се врши радња означена глаголским обликом *крене* у предикату главне реченице. У другом примеру, слуга је претходно молио господара, па му је овај опростио.

Временски односи које овде налазимо слични су односима које смо нашли у одговарајућим групама претходно испитиваних реченичних врста: зависна реченица временски се управља према радњи управног глагола.

2. У приличном броју примера, међутим, не запажа се тај временски однос радње зависне реченице према радњи главне.

а) У примеру:

... али се преварио, јер не добије никакве друге службе осим учитељства у великој школи (ИС 94) —

облик перфекта употребљен у главној реченици значи да се радња те реченице десила пре радње зависне, и да се према њој управља као прошла: личност о којој је овде реч преварила се у својим рачунима пре него што је добила место у Великој школи.

Овде, као и у сличним примерима претходне две врсте реченица, нема никакве временске зависности радње узрочне реченице од радње главне. А ипак је јасно да је презент у споредној реченици релативно временски употребљен.

б) У једном примеру у обема реченицама су презентии, а време радње зависне реченице разликује се од времена када се врши радња главне:

А Србин се ни десети не врати на Љубић, јер кад се на Љубићу искупе и преброје, не буде ји више од сто и осамдесет... (ИС 153—154).

Радња означена презентом (*не*) *враћи се* односи се на време кад су Срби бежали после једног пораза, а презент (*не*) *буде* односи се на време одређено временском реченицом. Радња узрочне реченице каснија је од радње главне, али се то сазнаје из анализе односа ових радња према другим временским моментима, а не из њиховог међусобног односа.

в) Посебно су интересантна следећа два примера:

Људи Атињани! по свему вас видим да сте врло побожни; јер пролазећи и мотрећи ваше светиње нађох и олтар на коме бјеше написано... (ДА XVII 22—23). — Царица јужна изићи ће на суд с родом овијем, и осудиће га; јер она дође с краја земље да слуша премудрост Соломунову... (Мат. XII 42).

У првом од њих, у главној реченици употребљен је презент *видим* с модланим значењем. Радња аориста *нађох* у зависној реченици догађа се у време које показује прилошка одредба *пролазећи и мотрећи*. У главној реченици другог примера употребљен је модални футур. Аористом *дође* у зависној реченици означена је радња која се дешава у одређено време пре него што Исус о томе говори.

Иако су релативне, зависне реченице у горњим примерима опет нису ни у каквој директној временској вези с радњом главне реченице.

3. У следећим примерима радње обеју реченица дешавају се у истој временској ситуацији:

И тако Чокешина у тај ма остане незапаљена, јер премда Турци одрже мејдан, али изгубе више од иљаде људи... (ИС 23). — ...како Турски цар по том, својим атишерифом од 20. Декемврија 1827 године, погази и Акерманске уговоре, и опет се завади с Русима, то и ови посланици остану у Цариграду у залози (ИС 185). — А будући

да женик одоцни, задријемаше све и посташе (Мат. XXIV 5).

Кад дође на ону ћуприју, зачуди се њеној красоти, али му чисто жао буде што јој нема оних двеју талпи... (II 75). — Тако се скупштина сазове одмах по новоме лѣту, па како на њој не буде ни Миленка ни Петра ни Јакова, војводе све приме нову уредбу... (ИС 95). — И уђе страх у сваку душу; јер апостоли чинише многа чудеса и знаке у Јерусалиму... (ДА II 43). — А људи који иђаху с њим стајаху и чуђаху се, јер чујаху глас а не виђаху никога (ДА IX 7).

У првој групи сада наведених примера глагол споредне реченице је перфективан, а у другој — имперфективан.

Није јасно која је радња у првом примеру ранија: — или она што се означава презентом *осиџане*, или презентом *изгубе*, — или су пак обе истовремене. Те радње повезане су само истом временском ситуацијом. Тако исто и у другом примеру, не зна се јесу ли српски посланици били спречени да оду из Цариграда пре или после оног времена кад је цар погазио уговор (јер се не зна кад је требало да крену кући). У трећем примеру, радња презента *одоцни* у узрочној реченици претходи радњи главне реченице.

У првом примеру друге подгрупе, греде на ћуприји није било у време кад је младић жалио и чудило се томе. У другом — војводе су примиле уредбу у одсуству Миленка, Петра и Јакова. У трећем — страх је ушао у људе у једном моменту док су апостоли чинили чуда, свакако у последњем моменту. Јер, особина је имперфективнога аориста да показује радњу која се вршила до једног временског момента, а тај моменат овде би било време када су се људи поплашили, а не време говорења, и јасно је, одатле, да је тај облик временски релативно употребљен.

III

У примерима као што су ниже наведени, глаголски облици у споредним реченицама употребљени су *квалификативно*:

То је за то што он о крсноме имену на јгоре закоље... (II 65). — Јер нико не меће нове

закрпе на стару хаљину; јер ће закрпа одадријети од хаљине и гора ће рупа бити (Мат. IX 6). — Или усадите дрво добро, и род његов биће добар; или усадите дрво зло, и род његов зао биће; јер се по роду дрво познаје (Мат. XII 33). — Сваки паметан човек може ласно видети, колико су ови извори непоуздани, јер се догађаји приповедањем искваре и у ономе истом нараштају у коме су настали. . . (ИС 112).

У првом и последњем примеру презентима *закоље* и *искваре се* означене су радње које се понављају ван времена у које се врше радње главних реченица и не могу се с њима довести и директну временску везу. У другом примеру футуром *ће одадријејти* означена је радња која се понавља увек после радње главне реченице. У четвртном примеру који смо овде навели (трећи по реду), радња узрочне реченице понавља се, додуше, онако како то одређује радња главне; али је значење глагола у предикату споредне реченице много шире: по роду се познаје свако дрво, а не само оно које смо ми усадили. Временски све радње су релативне јер се, иако се стално понављају, врше тек онда када настану прилике за њихово вршење.

IV

У материјалу смо, наравно, нашли и примере узрочних реченица у којима су времена употребљена *модално* :

Није то за тебе, јер да ти то дам, па да коме кажеш, ти би одмах умро . . . (П 11). — Само Вас покорно молим, . . . да ми јавите могу ли ту спасеније и прибјежиште наћи; зашто моје имање једва ће толико бити да могу дотле доћи са женом и дјететом (Пис. 61). — И ти, Кепернауме, који си се до неба подигао до пакла ћеш пропасти; јер да су у Содому била чудеса што су у теби била, остао би до данашњега дана (Мат. XI 23). — Но то пријатељство њихово, ни од једне ни од друге стране, није могло дуго трајати; зашто Родофиник . . . може бити да није ни знао како Грци и Срби између себе живе. . . (ИС 78). — . . . пустити Петра с

Војском оданде, било му је још теже, јер би одмах морао оставити Србију и прећи у Малу Влашку . . . (ИС 89).

У првом примеру износи се претпоставка змијског цара да ће чобанин умрети ако каже коме тајну о немуштом језику. У другом, Вук претпоставља да је његово имање таман толико да плати пут до Беча. У трећем се износи Исусова претпоставка да би Содома остала читава да су у њој била чудеса која се догађају у Јерусалиму. Змијски цар, Вук и Исус овде су говорна лица.

ПОРЕДБЕНЕ (НАЧИНСКЕ) РЕЧЕНИЦЕ

У својим предавањима проф. М. Стевановић ове реченице узима са онима у којима се може употребити и индикатив у ужем смислу. Исто мишљење о њима има и Ј. Вуковић¹.

I

Задржаћемо се прво на примерима у којима су глаголски облици у споредној реченици, по нашем мишљењу, употребљени у ужем *индикативу*:

Тај ће сад још више знати него што је знао (П 60). — . . . гдје буде потребно да се која ријеч премјести или дода или изостави, то ћу ја учинити, као што сам радио и у овима свима које сам написане добио (П XXIV). — Бољари или великаши земаљски (каких у Србији данас нема осим чиновника) претстављају народ . . . (Пис. 139). — . . . толико је од праве науке, о којој се овдје говори, имао у глави колико што има Амица или Милисав Лаповац (Пис. 146). — Како ови људи ране мене и тебе, и себе код куће и овде, тако ће се и ту сами ранити. . . (ИС 173). — Многи се на Богојављење ујутру прије сунца купају у потоку или у ријечи (ако је вода смрзла, а они пробију лед, као што сам га и ја пробијао на Жеравији) (О 26).

¹ Радови XX, 139—140.

У првом од наведених примера у главној реченици употребљен је облик футура, али оно што он по претпоставци значи везано је за време говора царава доглавника; а у споредној реченици је перфекат *знао је* који значи да је младић о коме је реч знао (— знао свашта, био пун знања) пре времена говорења. И у другом примеру перф. *радио сам* означена је радња прошла у односу на време када се о њој говори.¹ Презент *нема* у споредној реченици трећег примера означава оно што се дешава и у време када се говори.

II

С *релативно* употребљеним временима имамо зависне поредбене реченице у примерима у којима се радња зависне реченице временски управља према неком моменту означеном глаголом управне реченице.

1. Тај временски однос имамо у примерима:

Жена послуша и одреди све како је заповедио (П 12). — . . . захвали пустинику, па пође како му је казао (П 17). — Кад у јутру сване, колиба се претвори у велике дворе као што су били први дан (П 64). — По том пође за јањетом док угледа кућицу на три шарапода, и у свакоме по њевојка ће работају како му је она жена била казала . . . (П 94). — А они узевши новце учинише као што су научени били (Мат. XXVIII 15). — Какогођ што су се под мудрим и праведним Али-Мустајпашом слабо и гласили ајдуци у Србији, тако се сад од оваке силе и од зулума поајдучи десетина народа . . . (ИС 9). — Као што је одонуд идући амо узео од Турака Бању, тако одовуд идући онамо узме Гургусовац . . . (ИС 90).

Перфектом *заповедио је*, у првом примеру, означена је радња прошла за време кад се врши радња означена презентом *одреди*. Исти временски однос показују перфекти *казао је*, *били су* или

¹ Зависне реченице у овом и следећем примеру могу се третирати и као односне.

плусквамперфекат *била је казала* према радњама означеним облицима *иођа, ирејшвори се, рабоијају* и сл.

2. Радња главне и зависне реченице нису ни у каквој међусобној временској вези, а ипак је јасно да је време у предикату зависне реченице релативно употребљено у примерима као што је:

Јер како што пред потопом јеђаху и пијаху, жењаху се и удаваху до онога дана кад Ноје уђе у ковчег, и не осјетише док не дође потоп и однесе све; тако ће бити и долазак сина човјечијега (Мат. XXIV 38).

Имперфектима *јеђаху, пијаху, жењаху се и удаваху* означене су радње које се дешавају у време прошлости које је означено одредницом *до онога дана*; радња главне реченице будућа је у односу на време говорења, а радња споредне текла је у одређеној прошлости. Ово је, дакле, један од многобројних примера у којих је у споредној реченици очигледно употребљен синтаксички релатив, а исто је тако несумњиво и да се временски не одређује у односу на време радње главне реченице.

Већ из досад прегледаног материјала може се извести делимитичан закључак да је за одређивање синтаксичких значења глаголских облика у зависним реченицама, исто као и у независним, релевантан једино однос према моменту говорења, а да је временски однос према радњи главне реченице од секундарног значаја.

3. Више је примера у којима се радње обеју реченица дешавају у истој временској ситуацији, очевидно у одређеној прошлости:

Али што се он више брањаше, она све више наваљиваше на њ. . . (П 13). — Онда се они погоде за цијену и она плати колико се погодише. . . (П 86). — Како им ова баба рече, тако бездушнице и учине. . . (П 95). — И учинише ученици како и мзаповједи Исус. . . (Мат. XXVI 19). — Кучук-Алија пак једва га дочека, и, бојећи се да га Срби не ујагме, брже боље обрече му, коликогођ он заиште на годину. . . (ИС 16). — Како год што Оца-ћан отиде у Цариград, да Србе тужи и опада, тако и Милош одма пошаље свога човека, да се правда. . . (ИС 174).

У првом примеру у споредној реченици је имперфективни глагол. Радње означене имперфектима *брањаше* и *наваљаше* истовремене су, вршиле су се напореда једна с другом у одређеној прошлости, и у обема су реченицама, према томе, предикати у релативу.

У осталим примерима глагол у споредној реченици је перфективан. Аористима *йогодише се*, *рече*, *зайовједи* означене су радње које претходе радњама главне реченице. Исто тако презентии *ошиде*, у последњем, или *заишије*, у претпоследњем примеру, означавају радње које претходе радњама означеним облицима *йошаље* или *обрече*, али у оквиру одређене временске ситуације.

III

И у поредбеним зависним реченицама наилазимо на честе случајеве у којима се радња споредне реченице понавља, у којима је, тј., глагол *квалификативно* употребљен.

1. Унеким од тих примера главна реченица није у квалификативу:

Како што се дакле кукољ сабира, и огњем сажиге, тако ће бити на пошљетку овога вијека (Мат. XII 40). — Јер како што муња излази од истока и показује се до запада, тако ће бити долазак сина човјечијега (Мат. XXIV 27). — И сабраће се пред њим сви народи, и разлучиће их између себе, као пастир што разлучује овце од јараца (Мат. XXV 32).

Свуда је у главној реченици употребљен футур који значи радњу будућу у односу на време говорења. Има у том футуру и неке модалне примесе у значењу. Презенти *сабира*, *сажиге*, *излази*, *йоказује се*, *разлучује* означавају радње које су сталне, које се понављају увек кад се за то створе услови или сл.

2. У другим је случајевима и главна реченица у квалификативу:

Као што се пјесме по народу различно пјевају тако се и приповијетке различно приповиједају. . . (ПХХIII). — Кад дакле дајеш милостињу не

труби пред собом, као што чине лицемјери. . . (Мат. VI 2). — Колико недјеља прије Ђурђева дне загрми, по толико гроша кажу гдје који Срби да ће бити товар жита оне године. . . (О 33).

У споредним реченицама прва два примера казује се да лицемери трубе пред собом кад год учине што добро, и да се песме по народу певају кад се год за то укаже прилика (кад је томе време). У главној реченици у првом примеру казује се да се народне приповетке причају увек кад дође за то време, а у другом, Исус говори ученицима шта да чине кад они дају милостињу.

У трећем примеру футур *ће бити* значи будућу радњу у односу на време радње главне реченице: у таквом међусобном временском односу радње се понављају под извесним условима, врше се дакле када ти услови настану. Према томе, то понављање радње коју означава глаг. облик у предикату зависних реченица њих овде и одређује као релативне, а не њихова зависност од других реченица.

IV

1. *Модалносћ* у неким начинским реченицама обележава се речцом да у саставу с поредбеним везником:

А он ништа не зна као да је мртав (II 17). — Кад га одведе у једну шуму, отре га и уреди, а коњ сине као да му је златна длака (II 23). — Копајући и изгрђући земљу, кад ли — засја му се нешто као да му све жраке сунчане у очи синусе. . . (II 84). — . . . неће бити много скупља (све) него да се штампаситним словима на осмини. . . (Пис. 84). — . . . како поштен чиновник опази да га његов владалац или правителство достојно не почитује и не уважава (а камоли да навалице срамоти), он већ не може имати праве воље служити. . . (Пис. 140). — . . . године 1806 бранећи Делиград од Турака тако се прослави и осили, да није марио ни за Миленка ни за Кара-Ђорђија, као да их и нема на свијету (ИС 70).

У свим горњим примерима глаголски облик у споредној реченици означава само претпостављену радњу. У првом примеру се

уопште не каже да је човек о коме је реч мртав, него да би тако изгледао да је мртав; у другом се, опет не казује да је длака у коња златна, него се претпоставља каква би била да је златна, итд.

2 Слично модално значење, наравно, имају и примери са потенцијалом у споредној реченици:

Само вас молим да радите онако као што би се допало ученим људима... (Пис. 56). — ...него сам се трудио да опишем све онако просто, без икакве мајсторије и филозофије, као што би Србин Србину приповиједао... (Пис. 64). — ...него сам се само трудио, да догађаје опишем просто, као што би Србин Србину приповедао... (ИС 113).

У првом примеру износи се претпоставка да ће се ученим људима допасти извештај квалитет посла; у другом и трећем, опет, претпоставља се да Србин Србину прича на одређени начин, на начин којим је Вук писао своје историјске списе.

ПОСЛЕДИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

А. Белић сматра да се „њихова природа“ „приближава модалним реченицама, јер се последица која истиче из главне реченице одређује слободно према нахођењу онога ко ту последицу изводи“.¹ По мишљењу А. Мусића, у последичним реченицама „времена се разликују онако као и иначе у главним (самосталним) реченицама“². Ј. Вуковић сматра да се глаголски облици у њима могу употребити и „апсолутивно“.³

Иза овога се поставља питање: да ли последичне реченице морају увек бити модалне? Да бисмо одговорили на то питање довољно је анализирати свега један једини Вуков пример:

... долети у сватове баш кад су из цркве излазили, те младожењу буздованом удари у главу да је на место мртав пао... (П 10).

У главној реченици износи се да је младић ударио свога супарника по глави, а у последичној, да се он од тога срушио с

¹ ЈФ VI, 131.

² Глас СКА СХХIII, 96.

³ Радови XX, 139—140.

коња и умро. Ни једна од ових радња није ни мање ни више реална од друге. А то што се у њима каже реално је опет као и остало што се у народним приповеткама износи. Али треба имати на уму да проблем истинитости или неистинитости онога што се реченицом износи нема никакве везе са синтаксичким значењима. То данас признају и сами логичари.¹ Оно што се овде схвата као став говорног лица, то је само откривање узрочно-последичне везе која постоји између садржаја главне и зависне реченице. А ја лично мислим да је погрешно тумачење да је та веза дата само у ставу говорниковом. То је објективно изнета повезаност међу појавама, која се само може увиђати или не увиђати, па се не може прихватити мишљење по коме би у горњем примеру била изнесена само претпоставка приповедача да се младожења суршио с коња и умро. Факат извршености тих радња лингвистички је ван сумње.

I

Према томе, догађаји се у горњем примеру износе онако како су се десили: — никако се не поставља питање и да ли су се десили. Свака реченица којом се радња износи само у временској вези, без неке друге примесе, — индикативна је (у ширем смислу речи). А није тешко одговорити ни на питање да ли има последичних реченица у којима су глаголски облици употребљени у значењу *индикатива* у ужем смислу речи. Такав одговор дају нам примери:

Мати моја! он није змија, већ је он момак да ле-
шега нема (II 46). — ... премда је ортографија у
цијелом писању књига мала ствар, али је тако ситна и танка
да је сви учени људи (особито наши и
у нашем језику) не разумију... (Пис. 121).
— Ми нијесмо дошли да се с вама бијемо, него да вас питамо,
шта вам је, од кога вам је криво, т е с т е с е п о д и г л и
(ИС 18). — У то је вријеме већ био у Бијограду везир славни

¹ Логичари одвајају проблем значења исказа од проблема његове логичке валоризације, тј. истинитости или неистинитости. С лингвистичке тачке гледишта овим се проблемом бави Калошански. Он каже да питање истинитости или лажности исказа није лингвистички проблем (Вопросы языкознания, бр. I, 1961, 94.)

Ади-Мустајпаша, који је Србе тако пазио и чувао, да га и данашњи дан жале и помињу... (ИС 4).

У првом примеру у последичној реченици износи се да нема лепшег момка од змије младожење. Ако је то тако, онда је сасвим поуздано да се презент *нема* односи на ситуацију говорења. Он је, дакле, у ужем индикативу. У другом примеру последичном реченицом износи се Вукова тврдња да у његово време многи учени људи нису разумели ортографију. Пошто не стоји у временској вези ни са којим другим моментом, претпостављамо да презент (*не*) *разумију* временски стоји у вези једино са временом говорења, тј. да је употребљен у ужем индикативу. У трећем примеру, Турци питају Србе за узроке њихове побуне. Овде настаје интересантан сплет односа. Предикат главне реченице *је* (*криво*) може значити да је Србима на некога криво у тренутку кад се о томе говори. Али вероватније је да он, поред тога значења, има и значење које обухвата ширу садашњост: Србима је на некога било криво и пре него што су се подигли, и то им је свакако послужило као повод да устану. У том случају садашњост означена презентом *је* (*криво*) обухвата и време када се врши радња означена перфектом *подигли сше се*, али се продужава и на време говорења. Перфекат, међутим, значи радњу прошлу за време када се о њој говори, на била она у оквиру неке шире схваћене садашњости, или не. Дакле, перфекат у предикату последичне реченице је у ужем индикативу, без обзира на то какав је његов временски однос према радњи главне реченице.¹ У последњем примеру констатује се да Срби жале и помињу Мустај-пашу у време кад се о томе говори, а пошто се то констатује презентом, тај презент је — у то нема никакве сумње — употребљен индикативно (у ужем смислу).

II

Иако су узрок и последица у таквој међусобној вези да последица логички следи из узрока, исто као што узрок не мора обавезно и лингвистички да претходи последици, тако и последица, како ћемо из примера видети, не мора временски да следи узроку, тј.

¹ Појам садашњости, како нам показује овај пример, мора се схватити крајње еластично (Исп. ЈФ XXII, 32).

не мора се време последичне реченице, тј. кад је у *релативи*, — кад се не одређује у односу на време говорења, — увек одређивати према времену главне реченице.

1. У извесном броју случајева је, напротив, обрнуто: радња главне реченице одређује се у односу на време радње споредне, као што је у примерима које ћемо, одступајући од досадашњег редоследа, навести овде:

... Турци су се тако били забунили, да се већ нису ни бранили, него су бежали... (ИС 154). — ... подговарао је гдјекоје главаре да га слушају, као н. п. Цинцар-Јанка, који је тако био обезобразио и осилио да је опљачкао Јаковљеву жену, кад се 1806. године селила из Бранковине... (ИС 70).

Плусквамперфекти *били су се збунили и био је обезобразио*, у главним реченицама, означавају радње које су се десиле пре радњи означених перфектима *нису се бранили и опљачкао је*, у споредним, и управљају се према њима као прошле. Радња перфеката такође су временски одређене, али не у односу на време радње главне реченице, него у првом примеру самом ситуацијом, а у другом, прилошком одредницом и временском реченицом.¹

2. Примери са презентима у обема реченицама у којима се запажа разлика у времену радње главне и споредне реченице, разноврсни су:

Ове Турке Милош тако опколи и стесни, да се су-
традан предаду и положи оружје... (ИС 157). — ... тако ји брзо опреме натраг, да пре ме-
сеца дана дођу опет у Ћуприју... (ИС 165).

... пошље своје момке те га дочекају негдје око Со-
кола, и тако разбију, да се на велики петак
врати кроз Лозницу само са пет људи
(ИС 23).

¹ Ти су облици према схватању А. Белића у релативу: „... у релативу претериталне радње значе извршење њихова значења у време прошлости о којој се говори“ (О језичкој природи I, 205). Ј. Вуковић не заступа исто мишљење (Радови НД СРБиХ XX, 140). Проф. М. Стевановић сматра да временска одређеност прошлости сама за себе не значи и да се *радња* означена перфектом била већ извршила у то време (Јужносл. филолог XXII, 25—26).

... Срби, преправљени, дочекају га на Иванковцу, између Параћина и Ђуприје, те га тако разбију и узбију на траг, да у Нишу од жалости и срамоте умре на пречац (ИС 115).

У прва два примера радња споредне реченице одређена је неком временском одредницом. Одређивање се ту врши полазећи од времена радње главне реченице. У првом примеру *суџрадан* значи: дан после времена радње главне реченице, а *џре месеца дана*, у другом, значи: за мање од месец дана после радње главне реченице.

У трећем примеру такође имамо временску одредницу, али се ту у одређивању времена радње споредне реченице не полази од главне реченице. У четвртном примеру нема никакве временске одреднице, него се из других момената сазнаје да се радња зависне реченице врши после радње главне. У прва два примера се, дакле, радња споредне реченице временски одређује у односу на време радње главне, а у друга два, у односу на неки други временски моменат ван времена говорења, па је сасвим јасно да у сва четири случаја имамо релативно употребљене глаголске облике у зависним реченицама.

3. Сразмерно је највећи број примера у којих се радње обеју реченица дешавају у истој временској ситуацији:

И цекини из камена поревеше тако да њега притискоше... (П 81). — А у један пут тако се врло затресе земља да се помјести темељ тамнички... (ДА XVI 26). — И скочивши на њих човјек у коме бјеше зли дух, надвлада их и притиште их пода се тако да голи и израњени утекоше из оне куће (ДА XIX 16). — И гле, олуја велика постаде на мору да се лађа покри валовима... (Мат. VIII 24). — Не дочекавши одговора на ову књигу Срби ударе на Карановац, но Турци ји узбију и тако разбију, да се Српска војска готово сва разбегне... (ИС 51). — ... његово се подручје раздели различним војводама, тако, да њему не остане под руком више од једне трећине наије Рудничке (ИС 132).

У горњим примерима глагол споредне реченице је перфективан. Радња главне реченице свуда претходи радњи зависне. У

првом — претходно су поврвели цекини, па су покрили човека; у другом — прво се земља затресла, па се затим темељ цркве „поместио“; у трећем — суманути је раније напао враче него што су они побегли. Најважније је овде то да је временска ситуација обеју радњи иста. То је ситуација одређеног времена у прошлости, те се може рећи да су облици у зависним реченицама употребљени релативно, иако се зависна реченица временски не управља према главној.

III

Само у једном примеру запажамо *квалификативно* значење глаголског облика у зависној последичној реченици. То је пример:

... али кад израсте, веће је од свега поврћа, и буде дрво да птице небеске долазе, и сједају на његовијем гранама (Мат. XIII 32).

Ту се описује нека врста поврћа како изгледа кад одрасте: иако му је семе врло ситно, оно израсте у велико дрвеће на чијим гранама и птице седе. Радње обеју реченица понављају се по истоме реду, и увек истовремено, али не у одређеној ситуацији, још мање у време када се о њима говори већ свакад кад настану одређене околности. А то такође радњу зависне реченице квалификује временски као несумњиво релативну.

IV

О временској употреби *модалних* глагола, као у примерима:

Тако је, брате, увек код нас, да не можемо од тога звериња на миру ни ручати ни вечерати (П 36—37). — Новаца ћу, мислим, имати толико да могу ту једну зиму провести (Пис. 12). — Моје имање једва ће толико бити да могу догле доћи са женом и са дјететом (Пис. 61). — ... него је ... и солану трговину сасвим себи присвојио, тако да други нико не смије ни откуд соли у Србију донијети... (Пис. 147), —

у којих је модалност у основи непотпуног по значењу глагола, (која се преноси и на допуну) није овде потребно говорити.

МЕСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

Проф. М. Стевановић и месне реченице убраја међу оне врсте у којима се глаголски облици могу употребити и индикативно. И Ј. Вуковић сматра да се у њима глаголски облици могу употребити и „апсолутивно“.¹

I

Ја сам код Вука у прегледаној грађи нашао само два примера у којима се глаголски облици у споредној реченици налазе употребљени у ужем *индикативу*:

Кад би знао овај чобан, овде *где лежи оно црно шиљеже* има у земљи пун подрум сребра и злата (II 12). — Овдје гдје се сад находим морам и дебело јер... писати... (Пис. 14).

Први пример је из приповетке Немушти језик. Том реченицом казује се шта говоре два гаврана у време док је то јагње стварно лежало на месту о коме је овде реч. Презент *лежи* употребљен је, дакле, у ужем индикативу. Други је пример из једног Вуковог писма Копитару. А из самог примера јасно је да се Вук налазио — у време кад је писао ове речи — тамо одакле је писао.

II

1. Примери:

... паднувши с атом заједно, устане, и утече у трње, а капа му остане, где је пао... (ИС 161). — ... не тедне се у Цариград вратити куд је дошао, него пређе на Немачку страну и отиде преко Каравлашке (ИС 174). — ... кад се који одсуди на смрт, опет га врате на траг, те се погуби онамо, где је скривио (ИС 192), — имају у споредним реченицама *релативно* употребљене перфекте. Радње перфеката *иао је, дошао је, скривио је* дешавају се пре радњи главних реченица и временски се управљају према њима као прошле.

¹ Радови XX, 139—140.

2. У примеру:

... а Борђије дотрчи тамо, ђе пушка пукне,
па стане питати: ко је? (ИС 26), —

са презентима у обема реченицама, време радње споредне реченице разликује се од времена када се дешава оно што се износи главном, и, што је важније, од времена у коме се говори. Ту опет имамо релативно употребљен облик чија се радња временски не одређује у односу на време радње главне реченице.

3. Радње обеју реченица стварно се врше у истој временској ситуацији у примерима:

... и звијезда коју су видјели на истоку, иђаше пред њима док не дође и стаде од озго гдје бјеше дијете (Мат. II 9).

И она се склони за врата, кад али ето ти ветра, дува, руши, крши, преврће где год што нађе... (II 49). — ...и ђе кога Турчина стигну или сретну, све побију... (ИС 16). — Турци пак са зором изиђу из Лознице, и стану уз Јадар палити и арати и сјећи ђе кога увате (ИС 30). — Такове гласове Живковић посеје по народу, куд год прође... (ИС 54). — ...нагрну преко шанца где ко дотрчи... (ИС 153). — А они што ухватише Исуса одведоше га поглавару свештеничкоме Кајафи, гдје се старјешине и књижевници сабраше (Мат. XXVI 57).

У споредној реченици првог примера употребљен је глагол несвршеног вида. Радње обеју реченица су истовремене: звезда је стала изнад места на коме се налазило дете у време кад је оно ту било. У осталим примерима у споредној реченици је глагол свршеног вида. У првом — ветар прво нађе нешто на свом путу, па га затим преврне или сруши; у другом — Срби прво сретну или стигну Турчина, а онда га убију; у четвртном — Срби претходно дотрче до шанца, а затим навале да уђу у њега. Радња споредне реченице дешава се пре радње главне или истовремено с њом, али су и једна и друга међусобно временски везане једино истом ситуацијом у којој се обе радње дешавају, и није јасно да ли се управљају једна према другој.

III

Следећи примери:

Јер гдје је ваше благо, ондје ће бити и срце ваше (Мат. VI 21). — Јер гдје је стрвина, онамо ће се и орлови купити (Мат. XXIV). — ... знао сам да си ти тврд човјек: жњеш гдје нијеси сијао, и купиш гдје нијеси вијао... (Мат. XXV 24), — и њима слични, имају у споредној реченици употребљен *квалификатив*. У сва три примера радња се понавља и у споредној и у главној реченици, и то увек радња споредне претходи радњи главне.

У једном примеру, у обема реченицама употребљен је облик потенцијала:

... кад би млеко од оваца носила кући, она где би год видеела рупицу на путу, одмах би рекла (II 70), —

а радње обеју реченица понављају се тако што радња зависне претходи радњи главне.

IV

Интересантни су примери:

... његови војници нису смјели ићи, куд је који ћео... (ИС 28). — Топова је било доста по шанчевима где је год требало (ИС 118). — ... војска се упропасти од страха и од чуда, па одма прсне, куд је ко могао (ИС 131). — ... кад Срби опале на њи из бусије, онда сви нагну куд који може... (ИС 154), — јер глагол у предикату главне реченице у исто време се подразумева и као допуна *модалног* глагола у споредној: *ћео је* — *ићи*.

ДОПУСНЕ РЧЕНИЦЕ

А. Белић сматра да су допусне реченице увек модалне: „...ако узмемо допусне и кондиционалне реченице (у протази), онда је јасно да су те реченице и по природи својој увек начинске, и онда кад њихов глаголски облик није начински, напр. ако ре-

чемо: „Иако није могао, он је ипак дошао“, ту се у допусној реченици допушта однос субјекта према предикату, према томе, у њему се износи индивидуални поглед говорног лица или његов став“.¹ А. Мусић, међутим, у сагласности са својим погледима, разликује концесивне реченице од хипотетичких, прво, по томе што је њихов однос према главној „адверсативан“ (док је код хипотетичких „каузалан“), и друго, „што је у концесивним реченицама свагда извјесно, врши ли се доиста радња подложне реченице или не. . . , а у хипотетичким реченицама није нигда извјесно, врши ли се доиста радња подложне реченице или не“.² Проф. М. Стевановић у својим предавањима износи мишљење да ове реченице могу бити и индикативне, а такође и Ј. Вуковић.³

Мислим да се и за ове реченице може рећи исто што и за последичне. Пре свега, Белићев пример није згодан за доказивање модалности последичних реченица, јер је глагол *моћи* по природи увек модалан. Даље, тврдња А. Белића да се у допусној реченици допушта однос субјекта према предикату тачна је, али само утолико што се ту допушта вршење радње главне, а не радње допусне реченице. Однос допуштања је, затим, у ствари однос *р а д њ е* допусне реченице према радњи главне, а не однос говорника или неког појма ван тих двеју радњи, како се у цитираном чланку тврди. Говорник открива једино међусобну везу двеју изнесених радњи, а та веза објективно постоји ван његове воље, ван његовог личног става. Радња допусне реченице представља — и по дефиницији ових реченица — стварну сметњу радњи главне реченице, али се ова друга врши и поред те сметње. Обе се радње дакле, објективно *в р ш е*, а то је најважније.

I

Поставља се питање да ли има примера са допусним реченицама у ужем *индикативу*. Проф. М. Стевановић, рекосмо, сматра да таквих реченица има. Таквог је мишљења и Ј. Вуковић; он то мишљење поткрепљује оваквим примером: Иако пажљиво читам ове редове, бојим се да ће ми промаћи која погрешка, — и налази

¹ Књижевност и језик у школи II/2, 91.

² Рад ЈАЗУ 134, 14.

³ Радови XX, 139—140.

да је радња презента *чињам* стварно садашња, што је довољан услов да се он сматра индикативним у ужем смислу.

1. У материјалу који налазимо у Вуковим прозним списима и народним приповеткама има примера који су слчини наведеном:

... ни ја ни жена засад у Србију ићи друкчије нећемо већ ако да нас као злочинце (какови нити смо амо ни онамо) насилу предаду (премда нас одонуд нико и не тражи) (Пис. 111). — У Србији око Милоша сад царују све прави магарци. Колико је Давидовић луд и ветрогоњаст, и он им је сад паметан... (Пис. 126). — ... и поставио је напред одређена времена и међе њиховога живљења: да траже Господа, не би ли га барем опипали и нашли, премда није далеко ни од једнога нас... (ДА XVII) 26—27).

Ипак, треба бити опрезан у анализи ових примера, јер се допусне реченице налазе у сплету других, модалних реченица. Милсим да се допусном реченицом у првом примеру износи да Вука нико из Србије није тражио у време кад је он ово писао: то је, прво, факат, а друго — тај факат је истовремен са временом говорења. У другом примеру Вук износи чињеницу да је Давидовић луд и ветрогоњаст. У трећем се у допусној реченици износи схватање да бог бди над људима и њиховим делима и у време кад се то износи.

2. Имамо један пример са перфектом у допусној реченици који би се могао овамо сврстати:

... и премда је Стојковић... писао Милошу, да он није ни за учитеља дјеце сеоске, а камоли књажеске, он је засад још у великој чести... (Пис. 119).

Перфекат *писао је* означава радњу прошлу за време када се о њој говори. Ништа се не мења тиме што се у време говорења дешава и оно што се износи главном реченицом.

II

Пошто се радња допусне реченице, као сметња радњи главне, обично дешава пре ње, требало би такав њихов временски однос — бар у *релативу* — да значи да се радња споредне реченице увек управља према радњи главне као прошла. Али није увек тако.

1. Само два наша примера у споредним реченицама имају претеритално време.

... а кад војска не могне доћи, не дођу ни они, према да су били позвани (ИС 95). — ... и према да су га Срби терали, но Српски коњи посустану, а он на добру коњу утече. . . (ИС 145).

У првом од њих радња позивања извршена је раније него што су Петар и Миленко одустали од одласка на скупштину. У другом — радња перфекта *терали су* претходи радњи приповедачког презента *посустану*.

2. Има, међутим, више примера у којима се радње обеју реченица врше у истој временској ситуацији:

Тако Чокешина у тај ма остане незапаљена, јер према да Турци одрже мејдан, али изгубе више од иљаде људи. . . (ИС 23). — . . . али се Срби одрже, према да изгубе неколико знатни људи. . . (ИС 117). — Зато посланике Српске Турци у Цариграду приме врло лепо, и, према да ји стигну тужбе од Рушић-паше. . . , тако ји брзо опреме на траг, да пре месеца дана дођу опет у Ђуприју. . . (ИС 165).

У прва два примера Турци и Срби одрже бој по свој прилици тек пошто су претходно изгубили људе. У трећем, међутим, однос је мање јасан, али је и ту као и у претходним случајевима јасно да су глаголски облици релативно временски употребљени.

III

У сакупљеном материјалу налазимо само један пример допусне реченице, *квалификативног* карактера и то:

Према да је у свакоме паметном почетку више лудих него паметних, али унапредак, од дана до дана, све друштво паметних расте. . . (Пис. 50).

И главна реченица значи радњу која се понавља, и то увек после радње зависне реченице, која се такође понавља.

IV

Сразмерно је доиста велик број примера у којима је допусна реченица *модална*.

1. А модалне допусне реченице у највећем броју случајева по значењу се приближавају погодбеним:

У Каравлашку ви да однесете још толико блага, колико га данас имате, опет ћете бити тек последњи бољар... (Пис. 150). — ...ако би оваки човјек био из далека, да не може на обданицу доћи и посао свој свршити, он је могао код совјетника за бадава бавити се неколико дана, баш и да је коња имао (ИС 66). — ...Срби о том (ако су што и знали) нису смели ни речи поменути... (ИС 171).

На први поглед ово су све погодбене реченице. Али услов који се износи зависном реченицом — није услов за извршење радње, него управо сметња за то, а услов за њено неизвршење. То је, према схватању А. Мусића, однос по супротности, док у условним реченицама имамо узрочни однос. Али све зависне реченице у овим примерима идентичне су са погодбеним по једној својој особини: у свакој од њих субјекатско-предикатска веза износи се само као претпоставка.

2. Сличног су значења и примери са обликом крњег перфекта или потенцијала у споредној реченици:

Макар ти шта цар казао, кад се вратиш не осврћи се док нашој кући не дођеш (П 44). — Та дај ми, Боже, од срца порода, да би и љута змија била (П 46—47). — ...а вишша (*макар и једно ш мање било*) класа (*макар и једно с мање било*) онакова је као што је и њено васпитање (Пис. 34).

ПОГОДБЕНЕ (УСЛОВНЕ) РЕЧЕНИЦЕ

А. Белић с разлогом погодбене реченице сврстава у оне врсте за које сматра да су увек модалне: „...у погодбеној реченици: Ако могу, доћи ћу — однос у протази субјекта и предиката — претпоставља се“.¹

¹ Књижевност и језик у школи II/2, 91.

Према томе, опште модално значење погодбених реченица је модус претпоставке. Али у наведеном Белићевом примеру у зависној реченици *Ако могу* — глаголом *моћи* казује се и могућност вршења радње, те тако она постаје двоструко модална.

У једним примерима споредном реченицом износи се само модус претпоставке:

Ако ти кажем, ја ћу одмах умрети (П 13). — Да си ти мени под коленима као ја теби, ја бих знао шта бих (П 26). — . . . бацићу овај новчић у воду па ако не потоне, онда сам га заслужио, ако ли потоне, нисам га заслужио (П 35). — Ако твој син начини дворе боље од мојих, даћу му девојку (П 45). — Да ја дајем свакоме по чашу, не би тога било (П 69). — Ја сам однио 30 рјечника у Петербург, а да сам их однио 300, прошли би као алва (Пис. 42). — Да смо били заједно, јавио бих вам . . . (Пис. 44). — Да смо један код другога, сила бих вам којешта о Србији имао говорити. . . (Пис. 66). — Ако си син Божиј, реци да камење ово хљебови постану (Мат. IV 3). — Да је каква неправда била или зло дјело, по дужности послушао бих вас (ДА XVIII 14). — Ако ови сад измакоше, и ми остадосмо сами, све ће нас ајдуци побити (ИС 18). — Да се Петар Добрињац примио попечитељства, јамачно би и он долазио у сједнице ове петорице. . . (ИС 100). — Ако ме је он окнежио, нека ме и раскнежи. . . (ИС 174).

У првом примеру износи се претпоставка о извршењу двеју радњи, и то тако што ће се радња споредне реченице извршити пре радње главне, као њен услов. Овде, дакле, не само да је претпостављен услов, него је претпостављена и последица, — и радња споредне реченице и радња главне су модалне. Тако је у свима осталим примерима које овде наводимо, а и у осталим материјалу за погодбене реченице који нам је при руци. У трећем примеру, нпр., слуга није сигуран да је заслужио новчић који је добио од газде, и у то ће се уверити тек ако новчић заплива у води. Перфектом *заслужио сам* казује се, дакле, увереност, сигурност го-

ворникова, као што се презентом (*не*) *йойоне* претпоставља да то може бити. У четвртом примеру, цар говори мајци да је вољан дати кћер њеном сину под условом који поставља, а готово је уверен да се тај услов неће остварити. У петом се опет износи претпоставка да би вина нестало у случају да га говорник свакоме даје по чашицу; итд.

Овде налазимо две ствари које се тичу значења гоподбених реченица: прво, опште њихово значење је модус претпоставке, и друго, и главна реченица увек је модална зато што је њена реализација само условно могућа.

У другим примерима у погодбеној реченици поред претпоставке налазимо и још неко модално значење:

Ако ја још шест мјесеци узморам овдје сједити, зло и наопако! (Пис. 153). — Ми то можемо учинити, ако ћемо прегорети неколике хиљаде људи... (ИС 90). — Ако ту букву можеш ишчупати из земље, онда ћу те пустити да идеш у свијет... (П 3). — Сад ако желиш све ово купити, заповједи да пођем донијети (П 86).

У првом од наведених примера Вук претпоставља да је принуђен да још шест месеци остане у Земуну. Али поред претпоставке имамо и модус неминовности. У другом примеру поред претпоставке имамо модус готовости или жеље, у трећем и четвртом — могућности итд.

Р. Симић

(Наставиће се)